

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра загальної та практичної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми Психологія
Метіль Анастасії Сергіївни

Керівник:

к.псих.н., доц. Мазоха І.С.

Рецензент:

д.пед.н., проф. Кічук Я.В.

Робота допущена до захисту

на засіданні кафедри загальної та практичної психології,
(назва випускової кафедри)

протокол № 6 від «19» січня 2021 р.

Завідувач кафедри

 Запорожченко О.В.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист

на відкритому засіданні ЕК
«28» січня 2021 р.

Оцінка 94 відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

 Макареук Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ.....	7
1.1. Визначення підходів до розуміння правової особистості як суб'єкту правосвідомості.....	7
1.2. Змістова, структурна та функціональна специфіка правосвідомості.....	14
1.3. Основи становлення правосвідомості в онтогенезі.....	21
Висновки до першого розділу.....	31
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ.....	33
2.1. Короткий огляд традиційних методик, спрямованих на психосемантичний аналіз правосвідомості студентів.....	33
2.2. Результати дослідження правової свідомості студентів та психологічних особливостей її формування	41
Висновки до другого розділу.....	54
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ У ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ.....	56
3.1. Стратегії та практики формування правосвідомості молоді.....	56
3.2. Програма формування психосемантичного змісту правосвідомості в юнацькому віці.....	61
Висновки до третього розділу.....	70
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні радикальні зміни в умовах соціального та економічного життя збільшують значення суб'єктивного людського фактора у побудові цивілізованого суспільства. Практична необхідність розуміння смислових та психологічних механізмів соціальної взаємодії людей та їх соціальної свідомості стає реальністю. Вперше перед людством постає питання, чи достатній рівень свідомості громадян для задовільного вирішення правовідносин між ними. Тому цілком природно, що в сучасному українському суспільстві існує проблема вивчення будь-яких правових явищ, у тому числі і свідомості людини, яка надає будь-яку інформацію щодо праворозуміння. В основному дослідженню піддають потенціал, зміст, умови та структура в яких вони виникають та розвиваються в чутливі періоди особистого онтогенезу.

Теорія і практика вікової та педагогічної психології вимагають виявлення психологічних особливостей формування правосвідомості молоді як учасників правовідносин в Україні. Набуття власного світогляду в нових соціальних умовах змушує молодих людей переоцінювати історичне минуле країни, цінності, що існували протягом багатьох десятиліть і нині складають основу їх повсякденної та правової свідомості. Розвиток світогляду сприяє формуванню правової свідомості молоді як важливого елемента їх правової культури та актуалізує науковий інтерес до глибокої семантики правової свідомості студентської молоді, зокрема правової свідомості студентів закладів вищої освіти (далі – ЗВО).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Провідними парадигмами вивчення правосвідомості є: суб'єктивний підхід у вивченні особистості (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, В.Ф. Казібекова, Н.О. Михальчук, В.А. Петровський, Т.М. Титаренко) та психосемантичний підхід щодо дослідження правосвідомості (О.Ю. Артем'єва, О.В. Дробот, О.М. Лозова, І.Б. Ханін). Діагностичні переваги психосемантичних методів дослідження

дозволяють пояснити як зміст індивідуальної правосвідомості, так і зміст правосвідомості суспільства.

Метою роботи є узагальнення теоретичних та емпіричних досліджень правових знань, спрямованості, установок, індивідуальних правових ідей та психологічних умов формування правової свідомості студентів Ізмаїльського державного гуманітарного університету (далі – університету).

Відповідно до цього у роботі поставлено низку наступних **завдань**:

1. Провести аналітичний огляд та встановити сучасні наукові підходи до проблеми змісту та формування правосвідомості молоді.
2. Визначите зміст, структуру та особливості правосвідомості студентів закладів вищої освіти.
3. Показати специфіку формування правової свідомості студентів ЗВО.
4. Розробити та апробувати комплексну програму формування правосвідомості студентів університету.

Об'єктом дослідження є процес формування правової свідомості молоді.

Предметом дослідження є психологічні особливості формування правової свідомості студентів.

Методи дослідження. У роботі були використані як теоретичні – систематизація, аналіз, узагальнення, синтез, порівняння з метою розкриття сутності та визначення основних понять проблеми; структурування, моделювання для розробки структурної моделі формування правосвідомості студентів; емпіричні – анкетування, психодіагностичні методи (модифікований метод семантичної диференціації; метод семантичних універсалій О.Ю. Артем'євої – ідентифікація системи правових ідей та особистих анкет: метод полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» С. Петрова, метод вивчення тенденції до девіації О. Орла, методи діагностики рівня індивідуальної активності для встановлення системи та елементів як морального аспекту так і правового у відносинах та правосвідомості вцілому. І. О. Сохан – для перебудови системи сприйняття

студентами себе як суб'єкта правосвідомості), експеримент виразу для психосемантичної реконструкції змісту правосвідомості та формувальний експеримент з утворення змісту правосвідомості; кількісні методи обробки даних – визначення середніх значень, відсотків, середньоквадратичного відхилення з метою виявлення статистичних взаємозв'язків між перевіреними показниками правосвідомості, метод аналізу змісту для організації частотної шкали результатів досліджень та асоціативного експерименту; аналіз основних компонентних факторів з ротацією варімакса та нормалізацією Кайзера з метою узагальнення показників виявлення морального насильства в сім'ї; Т-критерій Вілкоксона для визначення відмінностей між обраними зразками.

Інформаційною базою кваліфікаційної роботи є: науково-дослідницькі матеріали, опубліковані у мережі Інтернет; матеріали науково-практичних конференцій, як всеукраїнських так і міжнародних; аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, Інтернет-ресурси.

Практична значимість дослідження кваліфікаційної роботи полягає в розробці практичних рекомендацій щодо обґрунтування потреби та шляхів підвищення правової свідомості студентства у закладах вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та специфічні аспекти роботи доповідалися на наступних науково-практичних конференціях:

- на Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії», м. Переяслав-Хмельницький від 31 жовтня 2020 року. Тема доповіді «Загальна характеристика правосвідомості як особливої правової та психологічної категорії»;

- на V Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних і соціально-економічних наук», м. Ізмаїл від 18 листопада 2020

року. Тема доповіді «Формування правової свідомості студентів закладів вищої освіти».

Структура й обсяг кваліфікаційної роботи. За своїм структурним наповненням кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел. Загальний обсяг роботи викладено на 116 сторінках друкарського тексту. Інформацію викладено за допомогою використання 10 таблиць та 5 рисунків та додатків.

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ

1.1. Визначення підходів до розуміння правової особистості як суб'єкту правосвідомості

Постійний пошук сенсу життя, здобуття власного світогляду існували завжди. В нових сучасних суспільних та громадянських умовах цей пошук часто виявляється не лише в переоцінці історичних цінностей минулого, але і в тих, мотивах та цілях поведінки, що існували протягом багатьох десятиліть і лягли в основу як повсякденної, так і професійної правосвідомості.

Постійні невідворотні процеси соціального оновлення сприяють формуванню нової світоглядної культури індивіда як основи його духовності. Незважаючи на велику інерційність соціальної свідомості, суспільство шукає нового і кращого життя, але не поспішає відмовлятися від старих стереотипів, люди все ще живуть за старими правилами. Таким чином, правова особистість, перебуваючи в системі правовідносин даного суспільства, може зіткнутися з серйозною невідповідністю між окремими правовими ідеями, формами поведінки, цінностями та усім світовим іміджем різних учасників правовідносин. Тому ми бачимо особливу важливість цього дослідження не лише у виявленні та конструюванні змісту правової свідомості суб'єкта, а й у здатності виявляти причини та прогнозувати наслідки вищезазначеної розбіжності, яка проявляється у соціальних взаємодіях.

Історично склалося так, що перший підхід до дослідження правосвідомості крізь призму особистості: її статусу, прав та обов'язків, відносин з державою.

Початок досліджень правової особистості відноситься до кінця XI – початку XX століття. У той час провідні філософи та юристи сформулювали позицію, згідно з якою саме існування і розвиток правової держави повинно

базуватися на особистості, наділеній специфічними властивостями. Правова особистість починає розглядатися як ідеальний тип особистості, що підтримує верховенство права.

Таким чином, однією з перших теорій соціологічного напрямку в юриспруденції була теорія солідарності, заснована Леоном Дюгі [17]. Він заперечує проти права колективу, на керування особистістю, а також проти права особистості протиставляти свою індивідуальність колективу. Отже, головним моментом правової норми стає те, що вона витікає з ідей та мотивів спільної солідарності.

Інституційна теорія, розроблена Морісом Оріу, продовжувала долати традиційні погляди на відносини між людиною та законом. Враховуючи вихідну проблему протиставлення особистості та держави, М. Оріу намагався трактувати її в дусі християнського колективізму: «Інститут – первинний елемент політичної та соціальної структури суспільства – це не результат матеріальної діяльності, а скоріше «організаційна ідея», певне уявлення про цілі, які потрібні або необхідні для досягнення. Отже, правові відносини між людиною та суспільством, з точки зору їх соціальних функцій, є зоною соціального спокою, які врівноважують ворожі та суперечливі інтереси людей, соціальних груп та будь-яких прошарків населення [39].

Сутність наступного підходу, розробленого американською соціологічною прецедентною практикою Р. Паунда, була описана як – «інструментальний, прагматичний підхід», до вивчення права та особистості, а саме право сприймалося насамперед як інструмент соціального контролю [34]. Інструментальний підхід до правосуб'єктності найбільше зосереджувався на використанні сучасних методів управління, створенні більш ефективних заходів поведінкового контролю та використанні соціологічних інструментів для вивчення ефективності застосування права.

Б. М. Чичерін – початківець та засновник метафізичної філософії права створив наступне визначення такого явища як право: «право є зовнішня свобода людини, зумовлена загальним законом» [37, с. 84] він наполягає, що

суспільному та міжособистісному співіснуванню притаманні дві протилежні тенденції: «Духовна природа особистості полягає у свободі; соціальне начало як обмеження свободи виражається в законі. Тому основне питання полягає у відношенні закону до свободи» [37, с.83]. Мислитель є противником поєднання права (закону) і моралі, він виступає за те, щоб інтерпретувати їх як самостійні принципи, хоча морально-правові закони мають єдине, а іноді навіть спільне джерело – визнання людської особистості. Всупереч моралі, наполягається, що закон – це початок примусу.

Розвиваючи своє персоналістичне вчення щодо свободи людини, М. О. Бердяєв розмежовує поняття «особистість» та «індивід». Індивід функціонує як натуралістична, біологічна, соціологічна та невільна категорія, у свою чергу коли особистість виступає духовною, вільною категорією. «Особистість, – підкреслював вчений, – є свобода й незалежність людини у відношенні до природи, до суспільства, до держави» [1, с. 5]. Автор вважає, що права людини часто розуміють лише як його бажання, забуваючи при цьому про зобов'язання поважати права інших і не порушувати їх. Це впливає з пріоритету в нашому усвідомленні категорії рівності над категорією свободи, яка проявляється лише як можливість для свавілля. Проте головна ідея – це свобода, гідність кожної людини як особистості, та визнання цього гідного не тільки себе, а й для інших [1, с. 273].

Звернення до ідейно-теоретичної спадщини вітчизняної юридичної думки кінця XIX – початку XX ст., виділимо період до творчої діяльності Івана Олександровича Ільїна, який надає можливість швидко надати характеристику базовим основам реалізації поняття «правова свідомість». І.О. Ільїн створив основну доктрину правосвідомості, в якій він визначає поняття правосвідомості як «волю до закону, до права», як співіснування моральної волі, самоконтролю та самодисципліни. У своїй праці «Про сутність правосвідомості» дослідник встановлює дане поняття через духовність: «правосвідомість – це інстинктивна воля духу, справедливість». Книга «Шлях духовного оновлення» визначає правосвідомість як правове

почуття і стверджує, що правосвідомість не обмежується обізнаністю, а включає «і почуття, і волю, і уяву, і думку, і всю сферу неусвідомленого духовного досвіду» [16]. Правосвідомість за І.О. Ільїним – це природна сутність людини, але знання закону називається «законовідомість». Філософ представив свою ідею, щодо людини з розвиненою «нормальною правовою свідомістю» насамперед як «аристократа духу», який вимірює себе та життя загалом не лише матеріально (потреби, інтереси, вигоди), а й гідність, честь, совість, справедливість перед Богом [15; 16].

І.О. Ільїн визначає «симптоми здорової правосвідомості», які він назвав «аксіомами». Ключовими моментами роботи мислителя є три аксіоми правосвідомості (взаємне духовне визнання людей, духовна автономія, духовна гідність). Філософ виділяє фактори, що мають достатній вплив на формування та функціонування правосвідомості: культурні, соціально-політичні та економічні фактори мають велике значення у вихованні здорової правосвідомості. Основи правосвідомості закладаються в дитинстві, та зароджуються насамперед у сім'ї. І.О. Ільїн також наголошує на великий вплив власності на правосвідомість, а саме приватної [15].

Марксистська концепція та теорія правосвідомості та особистості засновується на перевазі соціальних факторів у формуванні права, таких як розвиток продуктивних сил, економіки і виробничих відносин, класовий поділ суспільства. Відповідно до радянської теорії права, особистість у праві формується під дією основних, матеріально обумовлених стимулів та факторів. Серед них є об'єктивні та суб'єктивні фактори. Розрізняють формування волі держави правлячого класу або цілого народу, що видається останнім і вирішальним етапом соціального процесу законотворчості та нормотворчості державою [26]. Також, Л.І. Петражицький зауважує на класовий характер правосвідомості: правосвідомість багатих верств населення відрізняється від бідної та селянської, селянин від буржуазної та аристократичної тощо. Менше з тим, «кожна родина – це особливий

правовий світ, і кожний з учасників домашнього життя має своє особливе положення в пануючій у даній родині правовій психіці» [28, с. 92].

У працях найвідомішого західного юриста XX століття Г.Х.Л. Харта особистість у праві може оцінюватися та розумітися як співіснування права і моралі, обґрунтування юридичних зобов'язань громадянина, в контексті правопорушень та покарань [36]. Пізніше ця тенденція розкинулася у працях провідних сучасних філософів-теоретиків права Л. Фуллера, Дж. Фінніса та інших.

Рональд Дворкін, який є на даному етапі розвитку суспільства одним з активніших політичних філософів Америки, а за сумісництвом – юристом, чий роботи зазнали значного впливу ідей Г.Х.Л. Харта, І. Берлін, Б. Вільямса є початківцем концепції «ліберального егалітаризму» [12]. Пан Дворкін розглядає правосуб'єктність у системі концепцій рівності, свободи та особистої відповідальності. Поєднання цих факторів базується на принципах толерантності та множинності. Свобода та рівність не є незалежними одна від одної, але це різні поняття однієї концептуальної області. Поєднання теорії «природних прав» з деонтологічною концепцією справедливості, яка домінувала в 1970-х роках, через роботи Джона Роулса підтримує ліберальний егалітаризм у концепції рівності ресурсів. Концепція Р. Дворкіна, заснована на поєднанні ліберального та соціалістичного підходів та представляє ситуацію перерозподілу рівних часток у всьому, що люди можуть отримати у власності. В основі цього перерозподілу лежить принцип однакової турботи та поваги до різних бажань та поглядів людей щодо того, на що варто звертати увагу у їхньому житті. Реалізація принципу рівності між людьми в юридичному розумінні базується на ринковій моделі життєдіяльності, доповненій податковими та страховими галузями та інституціями [13].

У сучасному світі такі методологічні записи є основою багатьох сьогоденних ліберальних теорій особистості як громадянина, що загалом

збільшило дослідницький інтерес до глибоких започаткувань та першоджерел індивідуальної та суспільної свідомості в останні десятиліття.

Проблеми правосвідомості та особистості у праві знайшли свої відображення в теоретичному розвитку українських учених на початку ХХ століття – у працях політологів, філософів та конституційних діячів, зокрема Богдана Кістяківського [19]. Еквівалентом у теоретичному сенсі сучасного терміна «правова особистість» у авторській роботі може бути термін «людина культурна». При цьому, коли ми говоримо про верховенство права, правову державу та демократичний політичний режим Б.О. Кістяківський ототожнює це з «культурним людством, яке існує в культурній єдності». Вчений вважав, що для того щоб досягти згаданої єдності необхідним є виділення особливих засобів та методів, таких як: солідарність влади і солідарність нації; реалізацію права на народне представництво; недоторканність особи (обов'язок держави перед особою); прийняття особою безпосередньої участі у законотворчому процесі, а також у моментах, що дозволяють їй долучитися до управлінської діяльності в державі. Труди Б.О. Кістяківського особливо активно почали використовуватися та реалізовуватися через особливі державотворчі процеси після набуття Україною незалежності 24 серпня 1991 року.

За сучасних умов науково-технічного прогресу досить доступним та розвинутим є поняття джерельної бази, яка сьогодні дозволяє розглянути поняття «правової особистості» у різноманітних підходах та теоріях:

- фізична особа що функціонує в правовій системі як суб'єкт відносин з державою, з невідокремленими та невід'ємними своїми юридичними властивостями та особливостями;
- як об'єкт правової соціалізації, що виражається в процесі засвоєння фізичними особами правових цінностей;
- як особа, що є юридично активною.

Вже на початку ХХ століття Б.О. Кістяківський дав таке визначення: правова особистість – це не лише особа, наділена та вільно користується

всіма правами, це особа, яка дисциплінується законом та стабільним правовим порядком [19]. Вже в цьому визначенні чітко простежується тенденція поєднання правової особистості з правосвідомістю, оскільки «правова дисципліна» означає усвідомлення людиною особистих, соціально-групових та національних інтересів та зобов'язань перед іншими людьми, соціальними групами та суспільством.

Виходячи із загальновизнаної структури людської особистості, яка представлена її інтелектуальними, емоційними та вольовими компонентами, правова особистість може характеризуватися такими підструктурами: когнітивний рівень особистості, ціннісно-орієнтований та поведінковий [4; 6].

Когнітивний рівень особистості включає діяльність правового пізнання – пізнавальну діяльність, спрямовану на здобуття правових знань, сприйняття, засвоєння та визначення особистісного значення юридичної інформації для суб'єкта, а також ставлення до нього.

Ціннісно-орієнтований рівень містить компоненти, що виражають правову ситуацію, досвід, принципи, концепції, уявлення про право, моральні та правові цінності.

Поведінковий рівень включає мотиви та цілі, що лежать в основі правової поведінки, настанови щодо соціально-правової діяльності, частоту, індивідуальний темп, інтенсивність юридичної та правотворчої діяльності, професійну та юридичну діяльність посадових осіб.

Правова – це особа, яка представлена правом та законом, тобто вона підпорядковується системі соціального та регуляторного функціонування, згідно з яким вона набуває конкретних правових рис та характеристик, котрі надають можливість брати активну участь у політичній та соціально-правовій реальності, повною мірою здійснювати свої права та виконувати свої обов'язки, а також політико-правову діяльність для сталого розвитку держави. До характеристик правової особистості можна віднести:

- по-перше, усвідомлення людиною своїх особистих, соціально-групових та загальних інтересів, що стає стимулом для суспільно корисної поведінки особистості.
- по-друге, усвідомлення власної відповідальності перед іншими людьми, соціальними групами та суспільством в цілому.
- по-третє, соціально-політична та правова активність особистості, що виражається в її позитивній поведінці.

Цілісність біогенних, психогенних та соціогенних елементів можна вважати сучасною особистістю. Враховуючи кожен із цих елементів, можна говорити про біологічну, психологічну, правову та соціальну структуру особистостей респондентів, відповідно [33].

Саме суб'єктивну (внутрішню) сторону юридичної суб'єктивності, яка в юридичній психології частіше за все включає цілі, ступінь усвідомлення можливих наслідків вчинку, мотиви ми будемо враховувати в область правосвідомості.

Сучасне тлумачення правової особистості – це поєднання постулатів теорії рефлексії, правового позитивізму та ідеології природних прав людини. Правова особистість розглядається насамперед як відображення правового існування людини як одного із засобів функціонування та відновлення системи правопорядку. При цьому можна сказати, що досить не розгорнутою та не розкритою залишається проблема представлення права, його репрезентація та виявлення у свідомості особистостей, що є правовими діями.

1.2. Змістова, структурна та функціональна специфіка правосвідомості

У будь-якому правовому акті поведінки обов'язково розкривається правосвідомість особистості. Суб'єкти правосвідомості можуть відрізнятися знанням або незнанням конкретної норми права, різним ступенем юридичних

повноважень, органів державної влади, діяльністю відповідних органів, солідарністю з існуючими правовими заборонами та санкціями за їх порушення або негативним ставленням до обох, але в кожному з цих випадків особа є суб'єктом правосвідомості.

Правова свідомість – це особливий процес, що охоплює, з одного боку, засвоєння юридичного досвіду через входження в соціально-правове середовище та систему соціальних відносин (правова соціалізація), а з іншого боку, процес активного відтворення соціальних відносин. мови завдяки активній роботі, життєвому становищу та активній інтеграції у правове життя держави [10]. Сама по собі правова норма, як регулятор відносин, не має можливості визначати необхідну вольову діяльність людини, вона повинна проникати у свідомість, опосередковуватися в ній, а також мати вираження у правомірній поведінці. Саме тому нині широко прийнятою науковою позицією є те, що правова поведінка, безпосередньо, визначається правовою свідомістю особи [2; 18; 23].

Правова свідомість розуміється більшістю дослідників як цілісне явище, що відображає наслідки процесів масової правової соціалізації особистості, стан правопорядку в суспільстві, необхідність зміни окремих елементів або всієї правової системи, що становлять найбільш важливим критерієм прийняття та виконання закону [28; 37].

Правосвідомість – це форма соціальної свідомості, сукупність ідей та емоцій, що виражають ставлення людей до правових явищ – прав, правил, обов'язків, справедливості. Правосвідомість також слід тлумачити, як усвідомлення правової дійсності, саме її відображення в чуттєвих і розумових образах.

Н.П. Носов зазначає, що: «Найважливішими джерелами правосвідомості, слід вважати: по-перше, моральні істини, які головним чином вироблені нормативною світською та релігійною етикою; по-друге, раціональність, яка в має на меті формування такої важливої сфери правової свідомості, як ідеологія права; по-третє, суб'єктивність самобуття, що є

однією з головних рис сучасної людини, без якої вона не може бути особистістю» [26, с. 6].

До основних властивостей правової свідомості слід віднести наступні: ідеальність, інтенціональність, раціональність, креативність, універсальність, нормативність, суб'єктивно-об'єктивний характер, структурна єдність та мовне посередництво. Правосвідомість полягає в єдності всіх складових внутрішнього та зовнішнього правового досвіду людини як у теперішній момент, так і в усвідомленні єдності минулого та сьогодення правового життя. Ідеал у правосвідомості поглинає конкретні образи, які підлягають матеріальній або духовній об'єктивації в процесі формування правовідносин між суб'єктами і будуються людиною відповідно до її потреб, інтересів та цілей. Нормативність правової свідомості визначає ступінь трансформації соціально-правових явищ, а отже – внутрішніх пропорцій та порядку суспільних відносин. Нарешті, мова опосередковує правосвідомість. Взаємозв'язок між правосвідомістю та мовою є органічним, вони співвідносяться як форма та зміст [26, с. 9-10].

Так як правова свідомість знаходиться у безпосередній взаємодії із іншими можливими формами суспільної свідомості, а саме: моральною, філософською, політичною, тощо – вона має всі ознаки та характеристики, властиві суспільній свідомості загалом. Зокрема, існує глибокий взаємозв'язок між масовою правосвідомістю та простими нормами моралі, моральної свідомості. В.А. Сапун зазначав, що дана взаємодія моральності та правової свідомості, є специфічною, що зумовлена їх внутрішньою побудовою, рівнями, а також характером суб'єктивних прав та обов'язків. В залежності від цього стає можливою актуалізація переважно моральної свідомості (реалізація суб'єктивних прав та обов'язків, переважно морального змісту) чи навпаки переважно масової повсякденної правової свідомості (реалізація суб'єктивних прав та обов'язків, в більшій мірі юридичного змісту), але в більшості законів спільна участь масової правосвідомості та мораль.

В науковій літературі слід розрізняти регулятивну, оцінну та пізнавальну функції правової свідомості, що розуміються як основні напрямки її впливу на соціальне життя [32; 34].

Пізнавальна функція правової свідомості, як правило співвідноситься тут з інтелектуальними компонентами психіки та результатом її функціонування прийнято вважати правову підготовку, а емпіричними показниками функціонування, в свою чергу є правові знання і здатність ними користуватися. Ця функція зумовлена сприйняттям та розумінням правових явищ, а також, у залученні суб'єкта до правових знань, правильних соціальних норм та культурно-правових цінностей.

Оцінна функція правової свідомості, в свою чергу, відповідає інтелектуальній та емоційній складовим психіки. Результатом її функціонування є ціннісний підхід до права та практика його застосування. Емпіричні показники функціонування – це оціночні судження, а також погляди. Дана функція виражається в тому, що суб'єкт оцінює юридично значущі події через призму своїх юридичних уявлень. «Відомо, що в суспільній та індивідуальній свідомості цінності організовані в ієрархічну структуру – шкали цінностей, визнаних у даній спільноті й прийнятих індивідом. Невідповідність цих шкал одна одній є джерелом конфліктів і передумовою відхильної поведінки, з погляду тієї спільноти, чия система цінностей порушена даним поведінкам. Якщо у праві ієрархія цінностей запропонована однозначно й закладена в самих нормах, то у правосвідомості право і його застосування самі розглядаються як певні цінності і викликають до себе ставлення, які можуть не збігатися в різних групах і відхилятися від пануючих у суспільстві оцінок», – пише О.Р. Ратінов [34, с. 56].

Ця побудова правової свідомості функціонально уявлена наступними типами оцінних ставлень: до права; до власної правової поведінки; до правоохоронних органів та їх діяльності; до правової поведінки інших людей. О.Р. Ратінов зауважує: «Однак самі по собі ціннісні відносини, як інтелектуально-емоційні утворення, ще не реалізуються в практиці без

пускових рушійних механізмів діяльності. Таку роль виконує вольовий компонент, що формує готовність діяти в певному напрямку. Включення цього компонента приводить до інтелектуально-емоційних вольових утворень – соціально-правових установок» [34, с. 211]. Відтак, актуалізується третя, регулятивна функція правосвідомості.

Регулятивну функцію правової свідомості, зазвичай, співвідносять з інтелектуально-емоційно-вольовими елементами психіки, результатом її функціонування слід вважати: правові установки і орієнтації, а емпіричними показниками функціонування – поведінкові позиції (рішення). Основним завданням регулятивної функції є подолання асоціальної деструктивності людини у правовідносинах. Цю функцію реалізують соціально-правові установки та ціннісні орієнтації.

«Одноразова оцінка навіть найгострішої конфліктної ситуації дає більш-менш точне уявлення лише про ієрархію окремих суперечливих цінностей, вказуючи лише на перевагу одного над іншим у цій ситуації. Поки не можна судити про включення цих переваг у мотиви можливої поведінки за таким статичним показником. В даному випадку йдеться про оцінне ставленням, а не установка вольової готовності. Про наявність останньої свідчить стабільність поведінкових установок, незалежність рішень від руйнівних впливів. Раса вольових дій, що є відмітною від інших – це здатність долати перешкоди та бар'єри. Виходячи з цього слід зробити висновок, що показником установки може бути завадостійкість, невіддатливість до руйнівних впливів, як зовнішніх, так і внутрішніх, - зазначає О.Р. Ратінов [34, с. 212-213].

Відомим є те, що за допомогою цих основних функцій правова свідомість становить правову складову світогляду суб'єкта та встановлює орієнтири щодо його соціально-правової діяльності [26]. Однак, поряд із цими виокремлюють також додаткові функції. Прогностичною функцією правосвідомості є здатність прогнозувати, передбачати майбутній стан правової системи. Функція моделювання виражається у здатності створювати

певні необхідні моделі соціальної поведінки [34]. Комунікативна, відповідно до якої, правосвідомість є важливою ідеальною та духовною основою соціальних взаємодій, встановлення та підтримання контактів, передачі необхідної інформації та свідомого управління людьми.

Попри вже описаних, науковці виділяють також нормалізаційну функцію правосвідомості: «правосвідомість носить риси нормативності: вона має інформаційне й ціннісно-орієнтаційне значення в суспільному житті» [1, с. 202]. Дійсно, правова свідомість – це розуміння, усвідомлення соціальної та правової реальності. Характеризується визнанням соціальних норм (бажаних стандартів та еталонів поведінки).

С. М. Братусь додає до цього переліку ще дві функції правової свідомості: по-перше, дана функція сильного ідеологічного чинника (джерела формування правових норм), а по-друге, це функція критерію оцінки (усвідомлення справедливості чи несправедливості чинного права).

Аналіз теоретичних джерел дозволив доповнити перелік функцій правосвідомості функціями, прихованими у певних наукових текстах, але недостатньо визначеними. До цих функцій слід віднести: інтегративну, диференційну та інтенційну функції. Пояснимо їх суть.

Правосвідомість поглинає всі теорії, ідеї, почуття, цінності, очікування та установки, що складаються у різних індивідів та соціальних груп на основі їх включення в систему правовідносин. Ця особливість дозволяє говорити про інтегративну функцію правової свідомості.

Зміст та характер юридичного процесу безпосередньо залежать від понять права та різного правового менталітету, що функціонують у суспільстві, не завжди подібних один до одного.

Іntenційна функція пояснюється специфікою правосвідомості, завдяки якій рефлексія та споглядання відбуваються одночасно. В першому випадку вона пізнає себе та визначає особистий рівень розвитку, в другому – проходить процес усвідомлення правової матерії. Ключовим моментом правової свідомості є усвідомлення людьми цінності права і, в той же час,

уявлення про діюче право, про те, як воно відповідає вимогам розуму та справедливості, правовим цінностям і ідеалам.

Правосвідомість – це саморефлексія, відображення правової дійсності крізь призму індивідуальних інтересів. Отже, правосвідомість виступає елементом спонукання до дій окремих людей та соціальних груп відповідно до закону, тобто вона виконує спонукальну та рефлексивну функції.

Прогностична функція правосвідомості полягає в тому, що вона здатна прогнозувати практику, прогнозувати розвиток конкретних процесів, передбачених законом, це фактично результат і одночасно процес відображення та засвоєння правової дійсності, враховуючи інтереси людей.

Нарешті, правосвідомість розробляє власний категоріальний, понятійний апарат, що характеризує правову реальність, так що ми можемо також визначити властиву їй функцію терміногенезу.

Правосвідомість також є джерелом, яке викликає певну внутрішню готовність громадянина у процесі імплементації норм права [31, с. 26-27], тобто виконує функцію формування психологічного консультування.

В деяких джерелах існує правотворча функція правосвідомості, згідно з якою правосвідомість є джерелом права, правові норми є формою зовнішнього вираження правосвідомості суспільства та законодавчих органів держави. Правові принципи, що випливають з правосвідомості, визначають основні риси права, форми та методи правового регулювання [19].

Роль професійної правосвідомості як суб'єктивного правового засобу обґрунтування поведінки суб'єктів у галузі правового регулювання розглядається також у трьох функціях: пізнавальній, оцінній та конкретизуючій. У правознавстві функції професійної правосвідомості та окремі її елементи проявляються залежно від діяльності фахівця на різних стадіях правозастосовного процесу. У той же час загальне значення професійної правосвідомості зумовлено тим, що вона забезпечує юридичне обґрунтування поведінки суб'єктів безпосередньої реалізації права.

З суб'єктивної сторони професійна правосвідомість виступає інструментом реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, оскільки останні не можуть бути реалізовані безпосередньо в даному випадку, тобто без допомоги професійної правової свідомості, що опосередковує здійснення права в поведінці суб'єктів.

Отже, у цьому розділі розглядаються елементи побудови правосвідомості та її рівні.

1.3. Основи становлення правосвідомості в онтогенезі

Слід зазначити, що у 1980рр. починає розвиватись в Україні самостійний напрямок прикладних досліджень – психологія правової соціалізації та юридичної освіти. Тобто, це означає що більшість дослідників зосереджуються на вивченні механізмів юридичної освіти та на формуванні правової свідомості учнів закладів освіти, студентів та молоді [24, 28].

Такі фахівці, як В.В. Головченко та І.А. Кригіна наприкінці 90-х років займались теоретичними питаннями ефективності юридичної культури [1]. Окрім цього, вони зробили спробу систематичного аналізу правової культури та правової освіти з метою пояснення їх ролі в соціально-правовому просторі суспільства. Водночас автори вказували на важливість процесу правового виховання у формуванні правової поведінки та соціально-правової діяльності людини [22]. Потрібно зазначити про складність правого виховання в порівнянні з правовим навчанням, яке полягає в тому, що виховання вирішує ширший в порівнянні з навчанням коло завдань, які формують просоціальні якості особистості.

Навчання тільки парціально вирішує завдання всебічного розвитку учнів. Зводити виховання тільки до навчання – це значить підмінити ціле частиною. Здійснюючи правове навчання і правове виховання, необхідно враховувати індивідуальні і вікові особливості учнів, але робити це не пасивно, а сприяти їх активному розвитку відповідно до основоположних

метою.

Для ефективного правового навчання і правового виховання студентів, необхідно спиратися на їх вікові та індивідуальні особливості, але ці якості не можна брати ізольовано від розвитку всієї особистості учнів. Педагог повинен пам'ятати, що працює з особистістю в цілому, і тому має спиратися на цілісний підхід

Зауважимо, що Л.С. Виготський зазначав: «... період від 17 до 18 років є більше початковою ланкою дорослого ланцюга, ніж останньою ланкою розвитку дитини» [8; 9]. Таким чином, на відміну від усіх попередніх концепцій, в яких підлітковий вік традиційно залишався протягом дитинства, його вперше визначив Л.С. Виготський як початок зрілого життя.

Важливо, щоб психологічний зміст раннього підліткового віку був пов'язаний з розвитком самосвідомості, вирішенням проблем професійного самовизначення та вступом у доросле життя. У цей період молода людина наполягає на обраній справі, оволодіває професією і починає навчання в період пізнього юнацького віку. М.Я. Віленський та Р. С. Сафін підкреслюють, що в підлітковому віці людина працездатна, переносить найбільші фізичні та психічні навантаження, є найбільш здатною до оволодіння складними способами інтелектуальної діяльності. Найпростіший спосіб набуття всіх необхідних знань, умінь і навичок з обраної професії, виробити необхідні особисті та функціональні характеристики (організаторські здібності, ініціативність, мужність, креативність, чіткість і акуратність, чуйність тощо) [6].

Центральними психологічними процесами раннього підліткового віку є розвиток свідомості та самосвідомості як найважливіших базових визначень психіки особистості. У зв'язку з розвитком свідомості в підлітковому віці формується цілеспрямоване регулювання стосунків із навколишнім середовищем, із собою і зі своїми діями. Більше того, І.С. Кон відносить розвиток незалежного логічного мислення, образної пам'яті, індивідуального стилю розумової діяльності та інтересу до наукових досліджень до

новоутворень молоді [21]. Найважливішим новоутворенням цього періоду є самопізнання, а його суть – адекватний підхід до себе. Він включає когнітивний елемент (самовиявлення), концептуальний елемент (представлення своєї індивідуальності, якості та сутності) та оцінно-вольовий елемент (самооцінка). Розвиток рефлексії, тобто самопізнання у формі висновку про власні переживання, почуття та думки, призводить до критичної переоцінки раніше розроблених цінностей та сенсу життя.

Підлітковий вік традиційно розглядався в контексті доповнення, гальмування психічного розвитку і характеризувався як найбільш відповідальний та напружений період розвитку. Дослідження у працях фахівців з психології засвідчило, що сьогодні у вітчизняній психології поширилася концепція безперервного розвитку, згідно з якою розвиток – це еволюційно-інволюційний поступальний рух, який не зупиняється до кінця життя. Це свідчить про те, що якщо психічний розвиток триває протягом усього онтогенезу, а його показниками є психічні новоутворення та особливості, характерні для кожного віку (що відображається у численних періодизаціях вікового розвитку). Дослідження показали, що в підлітковому віці відбувається подальший психічний розвиток людини, складна перебудова інтелекту з урахуванням всіх його психічних функцій, переростає вся будова особистості у відношенню з входженням у нові, більш широкі та різноманітні соціальні спільноти [21].

Протягом усього життя відбувається засвоєння правових цінностей, правових норм та стандартів праворозуміння. Відомо, що перші правові ідеї дитина черпає з казок, в рольових іграх засвоює поняття функції закону та його представників і поступово формує, хоча і примітивний, дитячий, але власний образ правового життя. З віком, поряд із розширенням кола спілкування, складністю діяльності та зіграними ролями, ця сфера свідомості інтенси. Базова мета початкової школи підготовки до професії полягає в формуванні загальної правової культури та соціальної активності студентів, оволодіння ними необхідними компетенціями, значущими для

майбутньої діяльності в обраній сфері, а також усвідомлення способів захисту своїх прав, свобод, законних інтересів. Перераховані цілі детермінують ряд завдань: інтеграцію правової, загальнокультурної, професійної характеристик компетентності майбутнього фахівця; подальше вдосконалення правової культури індивіда, спираючись на його спеціалізацію і наявний рівень правового виховання.

Середня школа підготовки до професії націлена на шліфування здібностей, розумового компонента, умінь зваженого прийняття рішень, спираючись на нормативно-правові акти фахівцем середнього рівня при керівництві виробництвом і організації діяльності співробітників. Завдання цієї структури спрямовані на взаємозв'язок юридичної, загальнокультурної і професійної сторін майбутнього працівника середньої руки; побудова роботи організації, спираючись на вимоги чинного законодавства; подальше вдосконалення правової культури фахівця середнього рівня.

Основна мета вищої школи – розширити і поглибити раніше здобуті правові знання, вміння, навички у майбутніх фахівців; сприяти засвоєнню загальних і спеціальних знань про основоположну концепції правових явищ, взаємовпливу і взаємодії держави і людини як громадянина. Завданнями вищої школи виступають забезпечення бажаного рівня правових знань на базі інтегративного і міждисциплінарного підходів в процесі підготовки майбутніх фахівців; конгломерат правової, загальнокультурної і професійної складових компетентності передбачуваних фахівців; розвиток здатності організовувати роботу службового колективу, враховуючи вимоги чинного законодавства в організаціях, установах; формування компетенцій прийняття аргументованих правових рішень; вдосконалення навичок науково-дослідної роботи в сфері права через залучення учнів в науково-дослідну діяльність; навчання технології розробки законодавчих, нормативних, відомчих документів, які мають нормативним змістом; навчання методології складання правової експертизи документів, попередження та

нівелювання деструктивних правових наслідків і форс-мажорних ситуацій, які виникають внаслідок прийняття непродуманих управлінських дій в процесі функціонування виробничої або іншої діяльності; навчанні технології конструктивної взаємодії з правоохоронними та правовиконавчими органами, арбітражними, податковими організаціями.

Завдання після вузівського рівня вищої освіти (аспірантури і докторантури) – вдосконалення правової культури дослідника, розвиток умінь проводити наукові дослідження на базі системного усвідомлення і здійснення діючих законів конструктивного діалогу держави, соціуму, людини, з яскраво вираженою громадянською позицій; вдосконалення вмінь дослідників не тільки правового, а й інших профілів передбачати наслідки прийнятих юридичних рішень; виховання морального табу і диференціації законодавчих, нормативних та відомчих активно збагачується та розвивається [1].

Наголосимо, що вивчення законів формування особистості в ранньому підлітковому віці як періоді інтенсивного інтелектуального розвитку, формування навчальної та професійної діяльності, вступу в нове, доросле життя дозволяє говорити про важливі психологічні передумови для розвитку та формування правосвідомості студентів ЗВО.

У шістнадцять років у психіці юнака вже відновляється рівновага, бунтівливість змінюється на внутрішню самостійність, наступає емоційна рівновага, товариськість та орієнтація на майбутнє. Але, як зазначають багато дослідників, цей період життя характеризуються проявами максималізму, наприклад: перебільшений, нереальний ідеал; будь-яка реальність може здатися похмурою, породити песимізм та зневіру.

Зазначимо, А.О. Реан запропонував вікову періодизацію, згідно з якою вік учнів відповідає періоду раннього дорослого життя [35, с. 90].

Також у науковій літературі стосовно соціальної когорти студентів ЗВО переважають дослідження, присвячені аналізу основних психологічних та вікових особливостей інтелекту, вольової та емоційної сфер молодих

людей. Однак, Є.О. Клімова аналізувала особливості професійної свідомості та мислення в ранньому юнацькому віці. А предметом досліджень І.В. Успенського були дослідження особливостей професійного мислення; особливості часової транспективи особистості студентів ЗВО розкриваються у дослідженні М. В. Горбачової.

Багато наукових праць присвячено психолого-педагогічним аспектам становлення особистості студента ЗВО, а саме: факторам соціально-психологічної адаптації студентів до нових умов навчання; особливостям самостійної роботи при вивченні тих чи інших дисциплін; індивідуально-психологічним особливостям ; детермінантам мотивації досягнення.

Отже, на основі вищезазначеного можна узагальнити, що в освіті та професійному розвитку студентів, властивій діяльності ЗВО зустрічається відкритість у спілкуванні; орієнтація на соціальне прийняття; загальна нормативна поведінка; низький рівень розвитку соціального інтелекту, що компенсується характеристиками загального інтелекту - інтелектом і швидким навчанням.

Отже, для багатьох студентів ЗВО характерним є наступне:

- затримка професійного самовизначення через ранній та психологічно невиправданий вибір навчального закладу;
- лінощі та низька мотивація навчання;
- психологічно необґрунтований вибір професії;
- зовнішній локус суб'єктивного контролю над поведінкою в сфері невдач, сім'ї та здоров'я при внутрішній атрибуції в галузі досягнень і міжособистісної взаємодії;
- малий стимул до навчання та домінування стратегій уникнення невдач;
- мала стимуляція до мотивів успіху.

Обґрунтовуючи генезис когнітивних складових правосвідомості студентів педагогічних ЗВО, Г. Р. Фаттахова приходить до висновку: «... при адекватних умовах формування різних видів діяльності правосвідомість

формується саме в юнацькому віці. Когнітивні складові правосвідомості студентів є формою позитивної активності, спрямованої на вирішення проблемних ситуацій, що виникають в процесі навчання і виховання, внутрішній зміст яких складають духовні і ціннісні орієнтації особистості людини».

Накопичений емпіричний і теоретичний досвід дозволяє стверджувати, що період юності є сенситивним для розвитку основних соціогенних потенцій особистості, а навчання в школі, коледжі, закладі вищої освіти створює умови для розвитку всіх рівнів психіки. Стосовно контексту нашого дослідження можна стверджувати, що під час навчання в університеті (особливо, коли в ньому створені відповідні умови для правового виховання) цілеспрямовано формується правова свідомість.

Спочатку зовнішні норми правильної поведінки під впливом імітаційних зразків поведінки, навчання, санкцій та інших соціальних явищ інтерналізуються, включаються в свідомість особистості, формуючи себе в певну ціннісно-нормативну модель. Цю модель О.Р. Ратінов розцінює як: «продукт індивідуального досвіду особистості й колективного досвіду макро- і мікросередовища, сприйнятого через зразки поведінки й систему значень. Завдяки їй формуються перші елементи правової культури [34, с. 180].

Зазначимо, правосвідомість молодих людей визначає їх загальну соціальну спрямованість, структуру ціннісних орієнтацій особистості, окремих, необхідних установ. Істотний вплив на становлення та розвиток правосвідомості молоді чинять такі макросередовищні фактори: соціально-економічні, соціально-політичні, духовні умови життєдіяльності суспільства; та мікросередовищні: сім'я, рід, групи спілкування [14].

Основу вибірки нашого дослідження складає студентство закладу вищої освіти, а саме Ізмаїльський державний гуманітарний університет – покоління нового типу, звільнене від ідеологічного панування та догматизму,

звільнене в думках і переконаннях, на словах і вчинках, з прагматичним ставленням, чутливим до нових цінностей. Студент є носієм усіх основних характеристик та проблем молодіжного середовища з усіма його суперечностями та найкращими якостями. Він найбільш чутливий до зміни категорії населення, це ґрунтовний особистий та соціальний розвиток, відбувається інтенсивне формування світогляду, засвоєння соціальних цінностей та правових норм.

Рівень правової обізнаності учнів, як і рівень їхньої правової культури в цілому, варіюється залежно від віку та спеціалізації освіти. Студенти здобувають юридичні знання двома основними способами - через життя та освіти, також професійно. Отже, згідно з дослідженнями О. В. Кудряшова, у більшості студентів (близько 90%) переважає повсякденна правосвідомість. Загалом студенти юридичних наук мають вищий рівень правосвідомості, ніж студенти інших факультетів, що цілком природно. На запитання, який із соціальних норм є найважливішим для студентів - мораль чи закон, близько половини респондентів вважали мораль та право ідентичними категоріями соціального регулювання власної поведінки. Більше того, близько 90% респондентів вважають, що судова система корумпована; менше половини відчувають силу захищати свої інтереси законними засобами; понад 60% готові давати показання в суді [24].

Український дослідник І.А. Дідук детально вивчив проблему правосвідомості молоді. Вона проаналізувала психологічні особливості сучасного студентського відображення об'єктивної правової реальності, що дозволило семантично інтерпретувати юридичні погляди студентів та визначити структуру категоризації їх правових ідей. Які важливі юридичні поняття пов'язані з сучасною студентською молоддю? Студенти пов'язують право насамперед із законом (72,2% респондентів), міліцію з контролем (75%), і вони вважають закон цінністю (72,2%). Вони також впевнені, що за злочин слід карати (77,8%), обов'язок – це обов'язок (72,2%), Конституція захищає їх права (75%), і більшість з них пов'язані з єдністю (75%). Аналіз

оцінок учнів показує, що люди в першу чергу вирішують проблему адаптації власних рекомендацій до соціальних та правових вимог.

Більшість молодих людей мають рівень інтуїтивного усвідомлення та розуміння закону, мають модель мислення, звуження, спотворення логіки правових явищ, насиченість абстрактними константами та прояви особистого неприйняття. Такі ідеї базуються на освоєних людиною зразках сприйняття та оцінки, які відображають його недостатнє усвідомлення відповідних мотивів підпорядкування закону, а отже, його відсутність особистого розуміння. І лише 19,9% опитаних розуміють логіку правових явищ, причинність, цілеспрямованість та саморозуміння ситуації.

Таким чином, можна зробити деякі підсумки: по-перше, у свідомості респондентів правові уявлення репрезентуються в загальноприйнятій площі суспільно-правових норм; у цьому випадку існує загальна інформація щодо забезпечення існуючих правил, якщо вона є такою, що стосується дотримання. По-друге, сформована система в студентській правових уявленнях репрезентується на рівнях стереотипів, бажаючи відійти до рівня усвідомлення правових понять. По-третє, правові уявлення відображаються розбалансованим зв'язком, тому закон розглядається в контексті залежності, контролю та страху покарання, а не свободи, захисту та порядку. Тобто право в нашому суспільстві успішно виконується лише для контролю функції, через захист, установка та функціональні компоненти значної міряної деформації [28 с. 181].

У дисертаційному дослідженні О.А. Коломійцева також піддаються теоретичному аналізу основні соціальні та правові норми, які регламентують соціально-правову поведінку студентської молоді. Визначено, що соціально-правова поведінка молодої людини залежить від впливу таких соціально-психологічних чинників, як когнітивних, емоційно-вольових, мотиваційних, ціннісно-смыслових та соціальних. Такі особистісні риси, як інтровертованість, низький рівень тривожності та психотизму значно сприяють формуванню просоціальної правової поведінки. Зокрема, студенти

з інтернальним локусом контролю значно більше продукують просоціально орієнтовану поведінку, ніж студенти з екстернальним локусом контролю. Останні у своїй більшості не спроможні формувати кола свого спілкування та контролювати на конструктивній основі свої неформальні стосунки з оточуючими. Студенти, які слабо усвідомлюють власні смисложиттєві орієнтації, сприймають соціально-правові категорії як чинники виключно зовнішнього впливу, диференціюють їх за ступенем реальної сили та не вважають їх внутрішніми імперативами своєї поведінки [22, с.148-149].

Студенти перебувають у віці, коли когнітивні навички та емпатія покращуються. Навчаючись в університеті, студенти усвідомлюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями, роблять узагальнення та формують власну думку щодо того, що є просоціальним, а що антисоціальним.

Слід зазначити, що у своїх дослідженнях І. А. Романова розробила та впровадила в дидактичний процес сукупність правових методів виховання у виховання учнів. Автор зазначив, що колективні та групові форми навчальної діяльності мають більший вплив на формування таких елементів правосвідомості учнів, як ціннісні судження, а також правові установки та переконання, ніж окремі форми навчальної діяльності.

Враховано, що правосвідомість як психологічне явище, а отже, і духовний соціальний принцип, має значний мотивуючий вплив на соціальні відносини, правову поведінку та є одним із провідних факторів розвитку юридичної діяльності особистості.

Аналіз структурно-динамічних закономірностей формування правосвідомості сучасної молоді виявив такі властивості (атрибуції): інтуїтивність, стереотипи, спрощення, поверховість, однобічність та схематичне відображення правових принципів, сприйняття норм як елемента соціального устрою, насиченість абстрактними константами. для прагматичного використання закону для задоволення власних потреб. Виявилось небажання молодих людей свідомо визнавати закон головною

умовою правового акта.

Правосвідомість молоді може зазнати різних деформацій, що призводять до суперечностей у взаємозв'язку когнітивних та емоційних складових правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, маргінальна правосвідомість, пожвавлення правосвідомості, своєрідне порушення моральних стереотипів, популізму, негативний правовий радикалізм. Це впливає на сприйняття молодими людьми правової реальності та формує їх готовність чи неготовність діяти відповідно до закону.

Висновки до першого розділу

Аналіз, проведений у цьому розділі, показав, що історія формування понятійного апарату в галузі вивчення правосвідомості суб'єкта починається з формування поняття «правова особистість». У рамках різних соціальних та гуманітарних наук – філософії, права, соціології – правосуб'єктність вивчається в контексті її статусу, прав та обов'язків, відносин з державою, і з самого початку вона починає трактуватися як основна одиниця самої держави.

Представлено концепцією спільної солідарності відповідно до соціологічного напрямку, правова особистість як концепція починає свій шлях незалежності від концептуального континууму суспільства. Пізніше в інституціоналістській теорії правосуб'єктність розглядається в контексті ідеології соціального миру між нею та суспільством. Інструментальний прагматичний підхід соціологічної юриспруденції починає сприймати його як об'єкт соціального контролю.

Розглянуто елементи структури правосвідомості та її рівні. Структура змісту правосвідомості включає в себе раціональний компонент; психологічний компонент; поведінковий компонент. Визначено наявні на сьогодні велике різноманіття функцій буденної правосвідомості, серед яких:

функція відображення, пізнання, правового мислення, оцінна, орієнтувальна, регулятивна та інші.

Нині видатні представники російської та української філософії та права вводять в дане поняття «дух», «свобода», «особистість», «уява», «воля», «людина культури в культурному співтоваристві. Західноєвропейська наука XX століття додає до цього списку зв'язки права, моралі, рівності, свободи та особистої відповідальності.

Розглянуто класифікацію, як першої прояви набуття правовою особою проявів суб'єктивності – тієї постійної невід'ємної риси особистості, яка визначає і реалізує вільний вибір людини, її здатність бути і усвідомлювати себе як джерело життєвої діяльності, нести відповідальність за наслідки своїх дій. У цьому конкретному випадку це початок розуміння правосуб'єктності як суб'єкта правосвідомості.

Розгляд структурних і рухливих закономірностей становлення правосвідомості сучасної молоді дозволив зробити такі узагальнення. Для правової культури молоді властиві такі елементи: поверховість, інтуїтивність, спрощеність, стереотипність, сприймання норм як елемента соціального порядку, однобічність і схематичність відображення правових засад, перенасиченість абстрактними константами, тенденція до прагматичного використання законів для задоволення власних потреб, прояви особистісного несприйняття та невдоволеності. Розкрито неготовність сучасної молоді свідомо визнавати закон як основну умову правового вчинку. Уточнено, що формування правової ідентичності сьогодні акумулює соціально-психологічний потенціал людини для організації свого життя, при цьому у молоді порушені правові стереотипи.

Узагальнено, що в умовах тотального впливу соціально-психологічних факторів на особистість площина простору соціально-правової поведінки збільшується, а площина асоціальної поведінки зменшується. Зазначено, що колективні та групові форми юридичної освіти мають значний вплив на формування правової свідомості студентської молоді.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

2.1. Короткий огляд традиційних методик, спрямованих на психосемантичний аналіз правосвідомості студентів

З метою з'ясування психосемантичного змісту буденної правосвідомості студентів ЗВО нами було обрано такий інструментарій:

- вільний асоціативний експеримент;
- методика «Ідентифікація морального насилля в сім'ї» (авторська розробка);
- опитувальник – «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин» (І.О. Сохан);
- метод семантичних універсалій (О.Ю. Артем'єва);
- методика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» (С. М. Петров);
- методика дослідження схильності до відхильної поведінки (О.М. Орел).

Ми пропонуємо розглянути основні інформативні моменти щодо кожної представленої методики, а також виокремити їх основні особливості застосування в запропонованому емпіричному дослідженні.

Тест на асоціацію (асоціативний експеримент), започаткований К. Г. Юнгом та Ф. Гальтоном, зараз використовується у модифікованій формі асоціативного експерименту в психолінгвістиці, соціальній психології та найширше в психосемантичних дослідженнях (Додаток А). Використання асоціативного експерименту дає змогу створити експериментальні ситуації, що полягають у наділенні суб'єктів заданим переліком стимулів, на які необхідно забезпечити вільні словесні відповіді, які є підсвідомими у стереотипному характері. Предметом дослідження в асоціативному

експерименті є вербальна семантика свідомості, предметом – закономірності психологічних проявів асоціативного мислення та окремі системні цінності. Техніка асоціації відображає і когнітивні структури, котрі стоять за мовними значеннями, і індивідуальні особливості респондентів, їх особистісні значення. Перевага асоціативного методу полягає у його простоті, зручності в застосуванні, можливості працювати з великою групою респондентів водночас, виділяти деякі неусвідомлювані компоненти значення.

Далі подана конкретна інструкція для респондентів: «У відповідь на пред'явлене експериментатором слово-стимул запишіть на бланку будь-які слова, що спали вам на думку. Намагайтеся записати якомога більше таких слів, не замислюючись і не зупиняючись. За командою експериментатора переходьте до наступного слова-стимулу». Особа, що проводить експеримент зачитувала список слів-стимулів у такій послідовності: «жертва», «гідність», «справедливість», «закон», «покарання», «право», «моральне насильство». Після кожного стимулу, експериментатор надавав вільних 10-20 секунд, щоб можна було зорієнтуватися та записати реакцію.

Результати експерименту за асоціаціями обробляли шляхом упорядкування слів, написаних випробовуваними, відповідно до частоти їх використання. За допомогою аналізу частот було виділено найближчі терміни із семантичного діапазону стимулюючого слова та визначено семантичні тематичні групи цих термінів. Реакції асоціацій, які виникали принаймні 3 рази, використовувались для подальшого аналізу об'єднаних даних. Отриманий набір асоціацій діяв як норма групових асоціацій.

Як наслідок, тест на асоціацію дав змогу отримати асоціативні правила та норми основних понять у повсякденній правосвідомості студентів.

Методика «Ідентифікація морального насильства в сім'ї» містить у своєму складі три герменевтичні тексти, а також міні-анкети, так звані опитувальники. (Додаток Б). Джерелом текстового матеріалу стали реальні клінічні випадки, які описуються в монографії Е.Г. Ейдемільера та

В.В. Юстицького «Сімейна психотерапія». Збережено авторські назви текстів: «Анатолій», «Серафима», «Павло» [40], а також мова їх оригіналу. Тексти підбрані таким чином, що, з однієї сторони – описані в них ситуації є реалістичними та знайомими для молоді, хоча б, з досвіду соціально-культурного середовища. З іншої сторони – існує необхідність мінімізувати ефект можливих психологічних захистів суб'єктів, зокрема, механізм перенесення, заперечення і проекції. Для цього використовувались тексти, характери яких відрізнялись від досліджуваних груп за соціологічними параметрами віку, сімейного стану і професії.

До кожного тексту було запропоновано міні-формат опитування, що складався з 5 питань, відкритого та закритого характеру. Питання були направлені на те, щоб виявити протиправні дії у запропонованих ситуаціях та надати їм коротку характеристику. Інструкція до використання методики зазначена на рис. 2.1.

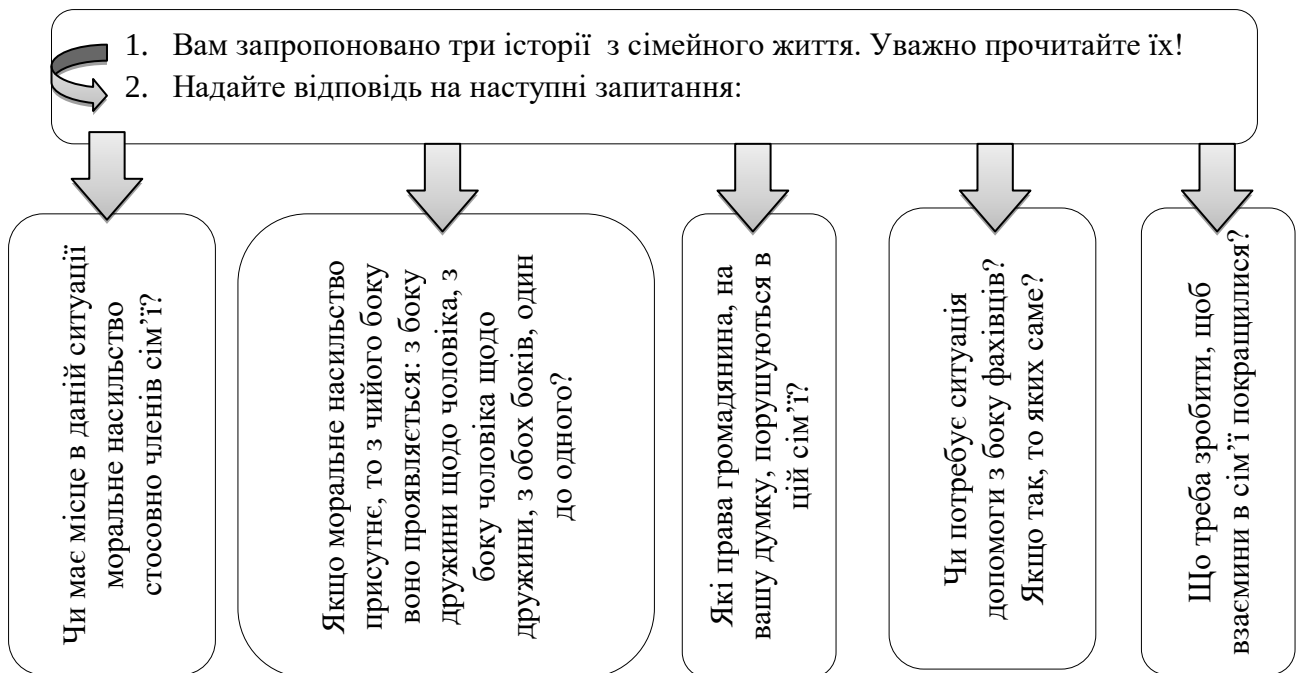

Рис. 2.1. Інструкція користування методикою визначення морального насилля в сім'ї

Описана методика дає змогу одержати уявне зображення суб'єктивних роз'яснень і інтерпретацій опитуваних, щодо значущих для них правових ситуацій. Підсумки та результати розраховувалися із використанням методу контент-аналізу, що дав змогу упорядкувати результати, які були отримані у частотній шкалі.

І.О. Сохан розробив опитувальник щодо визначення «Рівня активності особистості в системі морально-правових відносин» (Додаток В.). Його особливістю є те, що надається більш детальний опис методики та виявлення характерних рис правосвідомості серед молоді. Даний опитувальник за своїм внутрішнім наповненням складається з 15 питань, які направлені на визначення особливостей правосвідомості респондентів.

Основні аспекти, що дозволяє встановити анкетування такого формату зображено на рис. 2.2.

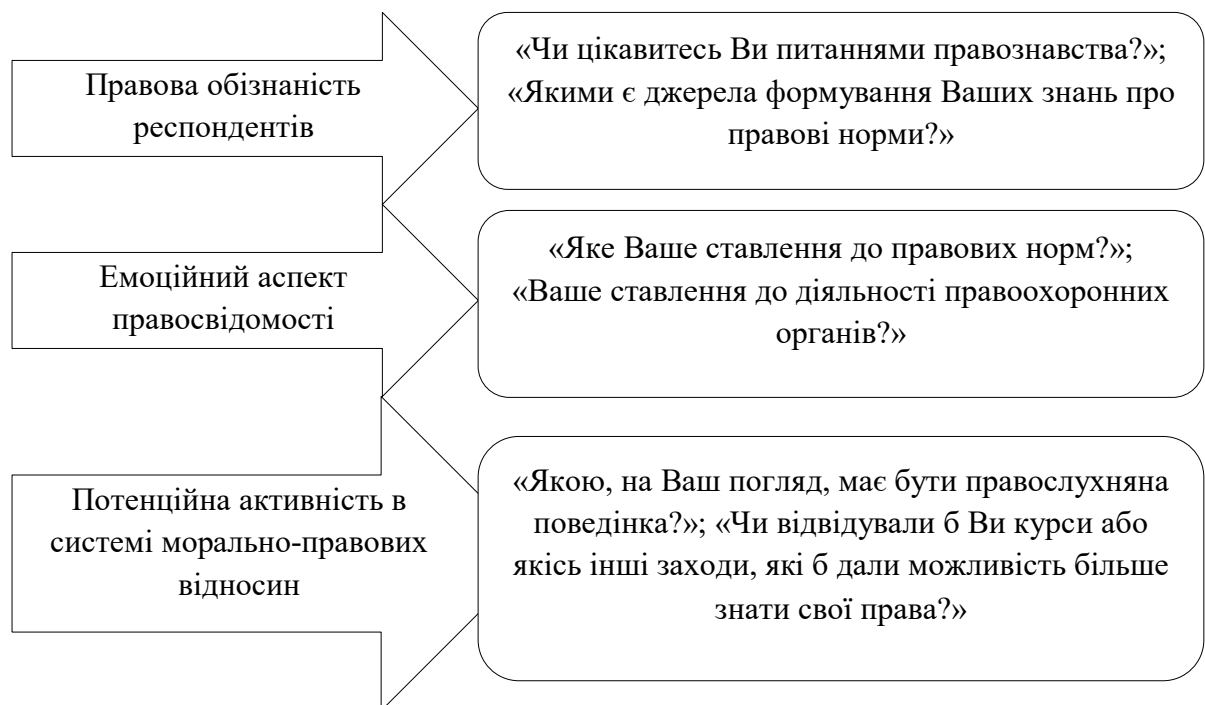

Рис. 2.2. Інформація яку дозволяє виявити анкетування

Для обробки та дослідження даних був використаний метод аналізу контенту, відповідно до якого кодуються результати опитування на основі

частоти схожих та різних відповідей. Система категорій служить запитаннями в анкеті та відповідних одиницях аналізу.

Метод О.Ю. Артем'євої, а саме – «семантичних універсалій» було також використано. Він базується на принципі психосемантичної реконструкції системи сенсів у виміру правосвідомості. У суб'єктивно-семантичній психології О.Ю. Артем'євої дослідження системи сенсів здійснюється шляхом реєстрації слідів взаємодії суб'єкта з об'єктами через його відношення до раніше означених.

Часто виступає в ролі інструментарію для експериментальної психосемантики, яка досліджує реконструкцію значевої системи або іншу атрибуційну конструкцію стимулів, які допускають інтерпретацію об'єкта мовою значень. В основі методу лежить в означені кожного стимулу координатою відповідно до оцінок за шкалами, які є однаковими згідно більшості респондентів однієї групи. Для нас є цікавим модифікований матеріал – правовий семантичний диференціал. В ньому використовуються 7 конструктів, в ролі яких виступають наступні слова стимули: «гідність», «жертва», «злочин», «моральне насильство», «покарання», «право», «справедливість»; а також 10 оціночних шкал: «вільний – залежний», «дружній – ворожий», «зрозумілий – незрозумілий», «мінливий – незмінний», «природний – штучний», «простий – складний», «рвучкий – плавний», «темний – світлий», «хаотичний – регулярний», «щирий – брехливий».

Оцінки було градуйовано наступним чином: +3 – сильно виражена якість, +2 – середньо виражена якість, +1 – слабо виражена якість, -1 – слабо виражена протилежна якість, - 2 – середньо виражена протилежна якість, - 3 – сильно виражена протилежна якість, 0 – відсутність зв'язку між конструктом і якістю [1].

«Я-концепція» С.М. Петрова виділила методику полімотиваційних тенденцій, що спрямована на використання стимулюючого матеріалу у вигляді прислів'їв для вивчення мотиваційної сфери особистості (Додаток Г).

Використання стимулюючого матеріалу у формі прислів'їв для вивчення мотиваційної сфери людини зумовлене близькістю архетипних утворень психіки та психічних форм свідомості, а також їх концепцією, зрозумілістю та відповідним емоційним потенціалом. Все це адекватно відображає мотиваційну обумовленість індивідуальної «Я-концепції».

Представляється список із 32 прислів'їв. У разі прийняття, відповідності змісту прислів'я, необхідно поруч із його номером поставити знак «+» або «так», у разі недотримання змісту прислів'я - знак «-» або «ні». Для підвищення довіри до методу існує два його варіанти (А і В).

Прислів'я, що містяться в методології діадичних плеяд, поєднуються і мають спільне мету-значення. На основі діадичного сузір'я прислів'їв полімотивуюча «Я-концепція» особистості була сформована 16 парами мотиваційних тенденцій. Якщо взяти до уваги альтернативну спрямованість прислів'їв у кожній парі, можна оцінити тяжкість першої мотиваційної тенденції, коли непарна кількість прислів'їв оцінюється знаком «+», а парні - «-». І навпаки, коли непарну кількість прислів'їв оцінюють як «-» або навіть - «+», ми можемо говорити про домінування протилежної тенденції.

Ключі та відповіді до застосування даної методики позначені у Додатку Г.

Наступною методикою яку ми використовували для встановлення основних характеристик правосвідомості – є Методика дослідження схильності до відхильної поведінки О.М. Орла. Вона є стандартизованою тестовою анкетною, призначеною для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм девіантної поведінки. Анкета являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, орієнтованих на вимірювання готовності (схильності до реалізації певних форм девіантної поведінки) (див. Додаток Д).

Девіація – це відхилення від певного стандарту. Цей термін стосується змін у поведінці, стосунках та статистиці. У поведінці це зазвичай називають

«клінічним розладом або симптомом». У дослідженні стосунків воно зазвичай стосується моделей змін відносин.

Ця методика передбачає врахування та корекцію ставлення до соціально бажаних реакцій респондентів.

Шкали анкет поділяються на зміст та послуги. Змістовні шкали мають на меті виміряти психологічний зміст комплексу взаємопов'язаних форм девіантної поведінки, тобто соціальних та особистих установок, що стоять за цими поведінковими проявами.

Сфера послуг спрямована на вимірювання схильності респондента до надання соціально узгодженої інформації про себе, оцінки достовірності результатів анкетування в цілому та покращення результатів за надійними шкалами залежно від тяжкості його ставлення до соціально бажаних відповідей.

Далі подана конкретна інструкція для респондентів: «Вам запропоновано по 98 тверджень (для хлопців та дівчат). Вони стосуються деяких аспектів вашого життя, вашого характеру, ваших звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи воно відповідає вам. Якщо так, поставте хрестик або поставте прапорець біля відповідного номера виписки у полі під знаком «так». Якщо він неправильний, поставте хрестик або поставте прапорець під символом «ні». Якщо вам важко відповісти, спробуйте вибрати варіант відповіді, який все ж таки більше відповідає вашій думці. Потім так само відповідайте на всі запитання в анкеті. Якщо ви помиляєтесь, позначте неправильну відповідь і введіть відповідь, яку вважаєте необхідною. Пам'ятайте, що зараз ви висловлюєте свою думку про себе. Не може бути відповідей «погано», «добре». Не довго думайте про відповіді, важлива ваша перша реакція на сказане. Сприймайте свою роботу уважно і серйозно. Нехтування, а також бажання «поліпшити» або «погіршити» реакцію призводять до ненадійних результатів. У разі труднощів перечитайте цей посібник або зв'яжіться з особою, яка проводить тест. Не позначайте коментарів у вмісті опитування.

При обробці результатів за кожну відповідь, який співпадає з ключем, виставлявся один бал. Потім за кожною шкалою підраховувався первинний сумарний бал, який за необхідністю піддавався корекції у зв'язку з дією фактора соціальної бажаності. Після цього «сирі» бали переводилися у стандартні Т-бали за відповідною таблицею норм.

Для цілей цього дослідження підібрана вибірка студентів у віці від 15 до 19 років, які не навчаються на спеціальності Право та не здобувають юридичну освіту, і тому їх повсякденна правова обізнаність враховується при повсякденній правосвідомості суспільства. У дослідженні взяли участь студенти Ізмаїльського державного гуманітарного університету (м. Ізмаїл). Рішення про вивчення такого контингенту студентів є наслідком закінчення мовного формування особистості, методики «Я-концепції» та навіть – самосвідомості.

Важливим питанням у цьому дослідженні є ефект передачі або послідовності. Таким чином, ми можемо сказати, що використовуючи тест один раз для кожного набору умов та характеристик, ми використовуємо часткове позиційне вирівнювання, що означає, що ми використовуємо лише певну кількість варіантів із загальної кількості послідовностей завдань.

У випадку часткового позиційного припасування найбільш часто вибирається метод – правильний латинський квадрат, який був побудований для всіх умов запропонованих методик, без урахування тесту асоціації, враховуючи специфікацію останнього. Екстраполяція результатів цього дослідження можлива для студентів університету, які навчаються та зайняті неюридичними науками та галузями.

Для підбивання підсумків та оголошення результатів вимірювань треба застосувати аналіз контенту та факторний аналіз.

2.2. Результати дослідження правової свідомості студентів та психологічних особливостей її формування

З метою визначення рівня сформованості правосвідомості у студентів та визначення чинників впливу на них дослідження здійснювалось в три етапи: *підготовчий, експериментальний та аналітичний*. Підготовчий етап включав в себе підбір тренінгових занять та лекцій спрямованих на підвищення правової обізнаності студентів університету.

Експериментальний етап включав у себе проведення самих занять. Аналітичний етап дослідження проходив по закінченню занять. Було проведено постекспериментальне вимірювання змістових показників правової свідомості студентів, технологія якого була така сама, як і в ході самого дослідження. Після цього проводилась математично-статистична обробка та якісний аналіз результатів.

План дослідження вмістив в себе наступні елементи: попереднє тестування, етап експериментального впливу, а також підсумкове тестування. Із числа студентів, що приймали участь у дослідженні, задля проведення експерименту, було створено контрольну та експериментальну групи.

Формувальний експеримент проводився у місті Ізмаїлі. Загальна кількість студентів Ізмаїльського державного гуманітарного університету, що взяли участь у дослідженні, склала 60 осіб. Група студентів була поділена відповідно порівну на експериментальну (ЕГ, $n = 30$ осіб), та контрольну (КГ, $n = 30$ осіб). Обидві групи мали приблизно однакові соціально-демографічні характеристики: були збалансовані за віком, статтю і навчались на одному потоці.

План дослідження включав у себе попереднє та підсумкове тестування експериментальної та контрольної груп, при цьому в ЕГ мав місце етап експериментального впливу, а в КГ такого впливу не було.

Незалежною змінною в експерименті була система роботи зі студентами, спрямована на трансформацію негативних проявів їх буденної

правової свідомості та формування більш розгалуженої структури останньої. Іншими словами, незалежною змінною експерименту виступив процес корекції структури і змісту правової свідомості, а залежною змінною (результатом) – підвищення рівня правосвідомості до ступеня готовності до правової активності.

Для визначення залежної змінної використовувалися такі методики: «Методика визначення морального насилля в сім'ї»; «Семантичний диференціал (метод семантичних універсалій О.Ю. Атрем'євої)»; методика «Діагностика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості» (С.М. Петров)»; методика «Визначення схильності до відхильної поведінки» (О.Н.Орел)».

З метою виявлення ефективності здійсненого освітньо-корекційного впливу нами було проведено контрольне обстеження експериментальної та контрольної груп. Результати були піддані стандартній процедурі математико-статистичної обробки.

Було використано метод первинної та вторинної статистичної обробки. Т-критерій Вілкоксона мав великий вплив на дослідження та використовувався між залежними вибірками.

Задля того, або співвіднести показники, що були отримані в результаті досліджень за різними умовами, але на одній і тій самій вибірці респондентів дозволив встановити не лише направленість суттєвих змін, але і їх вираженість. За допомогою даного критерію вдалося визначати, що існуючі зрушення показників в якомусь певному напрямку суттєво відрізняються, тобто є більш інтенсивним, ніж у іншому.

Насамперед, варто розглянути результати експериментального формування змісту правової свідомості за даними герменевтичних текстів (табл. 2.1 – 2.3.).

Таблиця 2.1.

Порівняння відносних частот виборів респондентів після формувального експерименту (за герменевтичним текстом «Анатолій»)

Одиниці аналізу			Одиниці підрахунку		
Категорії	Підкатегорії		ЕГ, частота відносна, %	КГ, частота відносна, %	Δ
Дія	Протиправна	З боку кого?	86,66	73,33	13,33
		дружини щодо чоловіка	76,66	56,66	20
		чоловіка щодо дружини	0	0	0
		з обох боків, один до одного	10,0	16,66	6,66
Права особи	Дотримання		6,66	13,33	6,67
	Порушення	Яких прав?	93,33	86,66	6,67
		Чесць	56,66	26,66	30
		Гідність	13,33	16,66	13,33
		Сімейне благополуччя	13,33	33,33	20
		Життя	3,33	3,33	0
		Свобода	3,33	3,33	0
		Рівноправ'я в шлюбі та сім'ї	3,33	3,33	0

Відповідно до змісту герменевтичного тексту «Анатолій» аналіз результатів вказав на те, що саме у експериментальній частоті виборів респондентів із високим рівнем правової критичності суттєво збільшилась, натомість, у контрольній групі не спостерігається подібної динаміки. За даним текстом, сума δ між ЕГ та КГ дорівнює 116,50.

Студенти, що стали учасниками експериментальної групи стали більш чітко визначати протиправні ситуації та доволі гостріше засуджувати

суб'єкта-героя історії, що вчиняє на партнера моральний тиск. Значно зросли оцінки ситуації як такої, що принижує людську честь.

Таблиця 2.2.

Порівняння відносних частот виборів респондентів після формувального експерименту (за герменевтичним текстом «Павло»)

<i>Категорії</i>	Одиниці аналізу		Одиниці підрахунку		
	<i>Підкатегорії</i>		<i>ЕГ, частота відносна, %</i>	<i>КГ, частота відносна,</i>	Δ
<i>Дія</i>	Протиправна	<i>З боку кого?</i>	83,33	76,66	13,33
		дружини щодо чоловіка	53,33	76,66	23,33
		чолова щодо дружини	0	0	0
		з обох боків, один до одного	30	0	30
<i>Права особи</i>	Дотримання прав		3,33	36,66	33,33
	Порушення	<i>Яких прав?</i>	96,66	63,33	33,33
		Чесць	23,33	13,33	10,0
		Гідність	30	16,66	20,66
		Сімейне благополуччя	16,66	13,33	13,33
		Життя	23,33	13,33	10
		Свобода	3,33	10,0	6,66
		Рівноправ'я в шлюбі та сім'ї	3,33	10,0	6,66

Під час формувального експерименту, в якому використовувався герменевтичний текст «Павло» спостерігалось суттєве збільшення частот виборів респондентів, що засвідчили гармонійний поділ правової відповідальності учасників експериментальної групи, коли в свою чергу, в контрольній групі динаміки, що була б подібною – не спостерігалось.

За даним текстом сумарна δ між ЕГ та КГ склала 200,63. Право на честь, гідність, а також на сімейне благополуччя та життя – різновиди прав людини вага яких суттєво збільшилась.

Таблиця 2.3.

Порівняння відносних частот виборів респондентів після формувального експерименту (за герменевтичним текстом «Серафима»)

Одиниці аналізу			Одиниці підрахунку		
Категорії	Підкатегорії		ЕГ, частота відносна, %	КГ, частота відносна, %	Δ
Дія	Протиправна	З боку кого?	80	66,66	13,34
		дружини щодо чоловіка	3,33	6,66	3,33
		чоловіка щодо дружини	63,33	46,66	16,67
		з обох боків, один до одного	13,33	13,33	0
Права особи	Дотримання		10	40	30
	Порушення	Яких прав?	90	60	30
		Чесць	16,66	0	16,66
		Гідність	16,66	10	6,66
		Сімейне благополуччя	6,66	26,66	20
		Життя	3,33	0	3,33
		Свобода	20	13,33	6,67
		Рівноправ'я в шлюбі та сім	26,66	10	16,66

При формулювальному експериментів (як свідчить порівняльний аналіз) істотно збільшилася частотність виборів респондентами експериментальної групи, що засвідчили суттєве зростання рівня правової критичності, коли, в свою чергу, у контрольній групі такої динаміки, навпаки, не спостерігалось. За даним стимулюючим текстом сумарний показник δ між ЕГ та КГ склав 163,32. Аналіз результатів контрольного зрізу надав змогу виявити якісні і кількісні зміни показників - це виражається у накладення більшої юридичної відповідальності на того із подружжя, хто чинить моральний тиск на іншого чи маніпулює його почуттями. Значимість таких прав, як право на життя, честь, гідність, свободу, рівність у шлюбі значно зросла.

Нижче надано результати відношення до основних юридичних понять. Перш за все слід продемонструвати результати семантичного

диференціювання головних юридичних визначень (СД) до і після формувального впливу. Також наведено щодо тих понять, власне якими було набуто статистично значущих результатів, а саме Н0 була відхилена. До цих визначень можна віднести наступні: «право», «гідність», «покарання», «справедливість». Також, вираховувалися величина зрушень, тобто абсолютне значення, ранговий номер та сума рангів нетипових зрушень. Рішення, щодо наявності суттєвих змін у показниках «до – після» було прийнято лише за умови того, що емпіричний показник, який був одержаний знаходиться поза зоною критичних значень, а саме – в зоні значущості (табл. 2.4 – 2.7.).

Таблиця 2.4.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «право» (ЕГ).

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{\text{після}} - t_{\text{до}}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1	1.9	0.9	0.9	10
простий – складний	0.78	0.97	0.19	0.19	3.5
зрозумілий – незрозумілий	0.49	0.75	0.26	0.26	6.5
хаотичний – регулярний	0.18	0.37	0.19	0.19	3.5
мінливий – незмінний	0.63	0.89	0.26	0.26	6.5
природний – штучний	-0.33	-0.48	-0.15	0.15	2
щирий – брехливий	0.29	0.55	0.26	0.26	6.5
вільний – залежний	-0.76	-0.86	-0.1	0.1	1
темний – світлий	0.37	0.79	0.42	0.42	9
рвучкий – плавний	0.55	0.81	0.26	0.26	6.5
Сума рангів нетипових зсувів:			3		

Емпіричне значення, що було отримане ($T_{\text{Емп}} = 3$) знаходиться у факторі значущості. Коли $p \leq 0,01$ твердження, що стосується інтенсивності

зсувів у звичному направленні збільшує періодичність та інтенсивність зсувів у незвичному направленні – підтверджується. Інакше кажучи, щодо змісту терміну «право» в процесі формулюючого тестування та проведення експерименту нами були отримані статистично ціннісні зрушення. Суб'єктивне визначення «права» здобуло процес збільшення показників у таких константах, як «зрозумілий», «дружній», «щирий», «рвучкий», «темний». Таким чином, можна зробити висновок, що після формулюючого інфлуенцу «право» для здобувачів стало зрозумілішим та ближчим («дружній», «щирий»); при цьому відбувається збереження його складності («темний»); підсилилася реалізація активності цього поняття («рвучкий», «мінливий»).

Таблиця 2.5.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «справедливість»

(ЕГ)

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{\text{після}} - t_{\text{до}}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1.88	1.82	-0.06	0.06	3
простий – складний	1.18	1.48	0.3	0.3	6
зрозумілий – незрозумілий	1.61	1.84	0.23	0.23	4
хаотичний – регулярний	-0.33	0.53	0.86	0.86	9
мінливий – незмінний	0.24	0.49	0.25	0.25	5
природний – штучний	0.53	0.53	0	0	1.5
щирий – брехливий	1.29	1.96	0.67	0.67	8
вільний – залежний	1.02	1.02	0	0	1.5
темний – світлий	-0.78	0.34	1.12	1.12	10
рвучкий – плавний	-0.16	0.19	0.35	0.35	7
Сума рангів нетипових зсувів:					3

Результат обчислень: $T_{\text{Емп}} = 3$. Критичне значення T (при $n=10$) від 5 до 10. Емпіричне значення, що було отримане, $T_{\text{Емп}}$ знаходиться у зоні значущості ($p \leq 0.01$), що в подальшому дає змогу відхилити H_0 та прийняти гіпотезу про одержання статистично значущих зсувів у процесі формувального експерименту. Формувальний вплив зазначив семантичні зрушення у суб'єктивному оцінюванні поняття «справедливість», яке стало більш світлим, впорядкованим, щирим, динамічним, зрозумілим і водночас простим.

Таблиця 2.6.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «покарання» (ЕГ)

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{\text{після}} - t_{\text{до}}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	-0.78	-0.54	0.2 4	0.24	9
простий – складний	0.45	0.58	0.1 3	0.13	5
зрозумілий – незрозумілий	0.84	1.04	0.2	0.2	7
хаотичний – регулярний	0.65	0.65	0	0	2
мінливий – незмінний	0.29	0.29	0	0	2
природний – штучний	-0.73	-0.43	0.3	0.3	10
щирий – брехливий	-0.16	-0.16	0	0	2
вільний – залежний	-0.98	-1.08	-0.1	0.1	4
темний – світлий	1.04	1.21	0.17	0.1 7	6
рвучкий – плавний	0.57	0.78	0.21	0.2 1	8
Сума рангів нетипових зсувів:					4

З огляду на отримані дані можна дійти до висновку, що висунута гіпотеза про те, що інтенсивність зрушень у типовому та нетиповому напрямку превалює до першого підтверджується. Про це свідчить $T_{\text{Емп}}$ значення котрого дорівнює 4, що означає його знаходження у зоні значущості. Критичні значення $T_{\text{Емп}}$ від 5 до 10.

Тобто в ході дослідження ми отримали значні зрушення у змісті поняття «Покарання». Вони проявляються обернено пропорційному відношенні показників штучності та ворожості з показниками зрозумілості, простоти та динамічності, де перші показують негативну, а другі позитивну динаміку.

Таблиця 2.7.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «гідність» (ЕГ)

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{\text{після}} - t_{\text{до}}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1.76	1.69	-0.07	0.07	3
простий – складний	0.98	0.68	-0.3	0.3	8
зрозумілий – незрозумілий	1.33	1.14	-0.19	0.19	7
хаотичний – регулярний	-0.65	-0.67	-0.02	0.02	2
мінливий – незмінний	-0.57	-0.48	0.09	0.09	4
природний – штучний	0.59	0.48	-0.11	0.11	5
щирий – брехливий	1.16	1.16	0	0	1
вільний – залежний	1.08	0.91	-0.17	0.17	6
темний – світлий	-0.73	-1.04	-0.31	0.31	9
рвучкий – плавний	-0.16	-0.72	-0.56	0.56	10
Сума рангів нетипових зсувів:					4

Результат обчислень: $T_{\text{Емп}} = 4$. Критичне значення T (при $n=10$) від 5 до 10.

Означені вище дані, що перебувають в зоні значущості ($p \leq 0.01$), дають нам можливість відхилити H_0 і підтвердити гіпотезу про наявність статистично значущих зрушень в ході дослідження. У досліджуваних спостерігається психосемантичний зсув сенсу поняття «гідність», що проявляється:

- 1) зріст динамічності та «прозорості» змісту понять;
- 2) спад значень в критерії «зрозумілості», «простоти».

Тобто у правосвідомості досліджуваних спостерігається дихотомія: з однієї сторони спостерігається сформованість відчуття відкритості та когнітивної доступності людського права на особисту гідність, з іншої бачимо суб'єктивно орієнтовану важкість в безпосередньому розумінні даного права та відсутність в його застосуванні таких значень як простота та свобода.

В ході вимірювання психометричного зсуву у змісті поняття «право» у контрольній групі був отриманий наступний результат: $T_{\text{Емп}}$ дорівнює 14 за критичного значення T ($n=10$) від 5 до 10, тобто отриманий результат знаходиться в зоні незначущості. Дані висновки нівелюють гіпотезу про перевищення у типовому напрямку інтенсивності зрушень у порівнянні з інтенсивністю зрушень в напрямку нетиповому. Тому в ході дослідження емпірично значущих статистичних даних отримано не було.

Схожі результати були отримані і при психометричному вивченні змісту поняття «справедливість». Значення $T_{\text{Емп}}$ у контрольній групі також показало 14, що при критичному значенні ($n=8$) від 1 до 5, що свідчить про спростування гіпотези позитивно спрямованої динаміки зміни інтенсивності зрушень. Тобто суттєво значимих семантичних змін у правосвідомості учасників не спостерігалось.

Психосемантичний зміст понять «Гідність» та «Покарання» також не зазнав значних девольвацій. Значення $T_{\text{Емп}} = 15$, при критичному значенні T від 1 до 5 для першого та T ($n=10$) від 5 до 10 для другого. Тобто семантична динаміка показує стагнацію у дифеніції цих значень.

Підводячи узагальнюючий аналіз, можна прослідкувати наявність у дифеніційному континуумі стійкий понятійний зв'язок між поняттями, що виливається в стійкі сенсові діади (табл. 2.8).

Таблиця 2.8.

**Смислові діади континууму семантичних одиниць правової свідомості
студентів університету до та після тренінгових занять**

Смислові діади	до	після	δ
право - справедливість	162	209	-47
покарання - гідність	132	109	23
право - жертва	42	29	13
справедливість - покарання	228	267	-39
справедливість - злочин	143	99	44
справедливість - моральне насилля	146	127	19
справедливість - жертва	204	232	-28
право - покарання	66	78	-12
право - злочин	19	7	12
право - моральне насилля	16	9	7
жертва - покарання	24	22	2
жертва - злочин	61	79	-18
жертва - моральне насилля	58	78	-20
жертва - гідність	108	99	9
справедливість - гідність	96	109	-13
злочин - покарання	85	98	-13
злочин - моральне насилля	3	19	-16
злочин - гідність	47	40	7
гідність - моральне насилля	50	59	-9
покарання - моральне насилля	82	87	-5

Нескладні підрахунки показують, що дані діади збереглися як до так і після емпіричного впливу. Найбільш яскраво дане явище спостерігається в діадах представлених в графіку приведеному нижче. (рис. 2.3.).

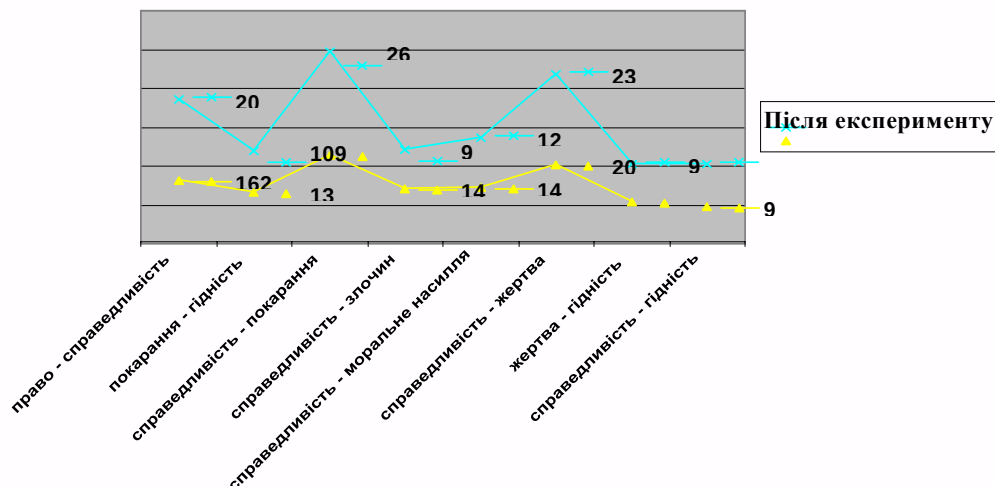

Рис. 2.3. Провідні смислові діади правової свідомості студентів університету до та після занять

Очевидна «паралельність» графіків при статистично вищих показниках «після» свідчить про те, що здійснений формувальний вплив має результатом не стільки якісний, скільки кількісний приріст. З точки зору якісного аналізу, можна обмежитися констатацією, що члени цих діад залишаються поєднаними між собою стійкими асоціативними зв'язками.

Методом ретестування було отримано дані за методикою «Полімотиваційні тенденції в «Я-концепції» (див. табл. 2.9.).

Таблиця 2.9.

**Показники полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» студентів
університету до та після формувального експерименту**

№	Мотиваційні тенденції	Експериментальна група				Контрольна група			
		До	Після	Відхилен ня	Квадратне відхиленн я	До	Після	Відхилен ня	Квадрат не відхилен ня
1	Акзигитивна	35	42	-7	49	35	37	-2	4
2	Гедоністична	3	7	-4	16	3	4	-1	1
3	Оптимістична	39	41	-2	4	39	38	1	1
4	Комунікативна	23	26	-3	9	23	23	0	0
5	Пізнавальна	5	8	-3	9	5	6	-1	1
6	Трудова	14	19	-5	25	14	13	1	1
7	Нормативна	1	6	-5	25	1	2	-1	1
8	Моральна	5	8	-3	9	5	5	0	0
9	Розвитку	20	25	-5	25	20	19	1	1
10	Пугнічна	15	19	-4	16	15	15	0	0
11	Губрістична	3	4	-1	1	3	4	-1	1
12	Позитивного ставлення до людей	19	24	-5	25	19	18	1	1
13	Уникнення невдач	1	5	-4	16	1	2	-1	1
14	Індивідуалізації	3	7	-4	16	3	2	1	1
15	Егоїстична	3	6	-3	9	3	3	0	0
16	Суми:	218	279	-61	263	189	191	-2	14

В експериментальній групі $t_{\text{Емп}} = 10,9$, що значно переважає межі критичних показників (2,13 – 2,95). Гіпотеза про значущість змін

підтверджена на рівні $p \leq 0.05$. В той час як у контрольній групі $t_{\text{Емп}} = 0,5$. При інтервалі критичних показників (2,14 – 2,98) отриманий факт відкидає гіпотезу про значущі зрушення у правосвідомості цих досліджуваних. Особливе зростання помічено в таких типах мотивації, як акізитивна, трудова, нормативна, мотивація позитивного ставлення до людей.

Насамкінець, методом ретестування вимірювався ефект тренінгового впливу стосовно схильності студентів до відхильної поведінки. Було обраховано групові сумарні бали, відхилення та квадрати відхилень показників схильності до відхильної поведінки в експериментальній та контрольній групах. У таблиці 3.10 наводимо отримані порівняльні показники схильності до відхильної поведінки студентів до та після тренінгових занять.

Таблиця 2.10.

Групові сумарні бали, відхилення та квадрати відхилень показників схильності до відхильної поведінки студентів до та після

Службові та змістові шкали	Експериментальна група				Контрольна група			
	До	Після	Відхилення	Квадрат відхилення	До	Після	Відхилення	Квадрат відхилення
Шкала установки на соціальну бажаність	126	152	-6	36	126	131	-5	25
Шкала схильності до подолання норм та правил	293.6	240.2	53.4	2851.56	293.6	298	-4.4	19.36
Шкала схильності до адиктивної поведінки	320.2	289.3	30.9	954.81	320.2	319	1.2	1.44
Шкала схильності до саморуйнівної та самоушкоджувальної поведінки	322.6	291	31.6	998.56	322.6	354	-31.4	985.96
Шкала схильності до агресії та насилля	332.3	288	44.3	1962.49	332.3	338	-5.7	32.49
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	282.3	240.2	42.1	1772.41	282.3	282.3	0	0
Шкала схильності до делінквентної поведінки	315.6	276.3	39.3	1544.49	315.6	319	-3.4	11.56
Суми	1992.6	1757	235.6	10120.3	1992.6	2041.3	-48.7	1075.81

Обернено пропорційна ситуація зберігається і тут. При $t_{\text{Емп}} = 4,7$ за критичних показників 2,45-3,71 на рівні $p \leq 0.05$ гіпотеза про наявність значущих змін підтверджується для експериментальної групи. У контрольної групи при ідентичному інтервалі критичних показників вище означена гіпотеза не була підтверджена, так як $t_{\text{Емп}} = 1,7$ і відповідно даний показник знаходиться в зоні незначущості.

Підводячи загальний підсумок можна сказати, що у експериментальної групи спостерігається позитивна динаміка семантично-змістового апарату правової сфери, що виражається в статистично знакових показниках наведених вище. Тобто можемо спостерігати у досліджуваних контрольної групи більш реалістично спрямоване відношення до права, усвідомлення структурної композиції права та її складності, розширення диференційного поля значень у правовій свідомості

Висновки до другого розділу

Другий розділ магістерської роботи присвячений проведенню та застосуванню ряду методик та реалізації їх на представниках молоді конкретного закладу вищої освіти. У нашому випадку це є студенти різних курсів навчання, не правових спеціальностей Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Обґрунтовано необхідність та особливості застосування в даному емпіричному дослідженні таких методик: вільний асоціативний експеримент; методика «Ідентифікація морального насилля в сім'ї»; опитувальник «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин»; метод семантичних універсалій; методика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції»; методика дослідження схильності до відхильної поведінки. Описано вибірку дослідження.

Відтак, в ході експерименту було отримано дані, які свідчать про ефективність здійсненої тренінгової програми Результатом є зменшення

схильності студентів до відхильної поведінки, а саме: зменшення схильності до подолання норм та правил, схильності до агресії та насилля, до делінквентної, саморуйнівної, самоушкоджувальної та адиктивної поведінки.

Крім того, в ході занять в учасників експериментальної групи спостерігалися інші різноманітні позитивні зміни: подолання негативних когнітивних правових установок, перетворення біполярної внутрішньої картини світу на більш складно диференційовану та різноманітну, розвиток суб'єктних оцінок. Відбулись також позитивні зрушення в структурі правової поведінки, що проявлялись у відчутті більшого правового комфорту, прийнятті недоліків власної правової особистості, і, відповідно, більш толерантного ставлення до вимог права.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ У ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

3.1. Стратегії та практики формування правосвідомості молоді

Формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини – це тривалий, безперервний вплив на особистість молодої людини, результатом якого є розширення меж правових знань про права і свободи людини, розвиток правового мислення та стійкого переконання в необхідності здійснення та захисту прав, а також становлення культури прав людини. Іншими словами процес формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини є цілісним процесом, що проявляється в певній послідовності її етапів та єдності її внутрішньої структури: мета – зміст – засіб – результат.

Мета процесу формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини — сприяння становленню гуманістично-орієнтованої особистості, яка наділена почуттям власної гідності, та усвідомлює високу цінність свободи та демократії, поважає права і свободи людини та вміє захищати ці права, і яка наділена юридичними знаннями, необхідними для її інтеграції в оточуючий світ та успішної реалізації життєвих планів. Зміст процесу формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини є сукупністю послідовних, доцільних заходів, направлених на усвідомлення особистістю соціально-значимої цінності прав і свобод людини.

Засіб – це те, за допомогою чого досягається результат формування правосвідомості щодо прав і свобод людини.

Результат – це високий рівень сформованості правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини.

Також не можна залишити поза увагою питання факторів впливу на формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини. У юридичній науці під фактором формування правосвідомості особи розуміють умови, які впливають на формування правосвідомості особистості, тобто

явища матеріального та духовного життя, які викликають якісні та кількісні зміни в її функціонуванні. Формування правосвідомості відбувається під впливом тих факторів (економічних, соціально-політичних, правових, ідеологічних, психологічних, організаційних), що і формування особистості в цілому. Всі ці фактори здійснюють як позитивний, так і негативний вплив, утворюють багаторівневу соціальну систему. Причому вищезгадані фактори можуть діяти як прямо, так і опосередковано – через інші фактори.

У юридичній літературі традиційним є поділ факторів впливу на процес формування правосвідомості молоді на внутрішні та зовнішні. Під внутрішніми факторами ми розуміємо вплив на формування правосвідомості молодої людини її психологічних особливостей. Як ми знаємо, кожна молода людина відрізняється від інших своїми особистими даними (темпераментом, вольовими якостями, характером тощо), тому багато характеристик правосвідомості безпосередньо пов'язані з особливостями особи. Проте це не означає, що особисті якості, властивості молодої людини незмінні і правосвідомість повністю визначається цими особливостями. Ми погоджуємося з А. К. Івлевим в тому, що особисті властивості та якості молодих людей не виникають з моменту їх народження, а формуються поступово в процесі виховання і навчання, в спільній трудовій діяльності та у відносинах між іншими людьми [1, с. 18]. До внутрішніх факторів відносяться психологічні особливості людського організму, розумові здібності, особливості характеру, вікові та індивідуальні особливості, рівень освітньої підготовки, професійної освіти, засвоєння загальних понять культури тощо.

Традиційно в юридичній літературі зовнішні фактори (умови) поділяються на макроумови (або макросередовище) і мікроумови (або мікросередовище). Макросередовище містить в собі соціально-економічні, а також культурні життєві умови суспільства, які виступають визначальними факторами, які впливають на розвиток правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини. Мікросередовище – це сукупність

духовних, матеріальних, а також соціально-психологічних факторів, з якими тісно пов'язане життя молодої людини, а саме її найближче оточення. Близьким оточенням в побуті є сім'я, сусіди, знайомі, однолітки, випадкові знайомі; за місцем навчання – клас, студентська група; за місцем роботи – колектив відділу, дільниці, бригади та ін.; у громадському житті – громадські організації, партії. Основною рисою мікросередовища є безпосередня взаємодія людей, особисті контакти, що відбуваються в малій соціальній групі, яка створює неформалізовані норми, морально-психологічні відносини та психологічний клімат.

Доволі цікава класифікація зовнішніх факторів, що мають значний вплив на формування правосвідомості молоді та її видів, запропонувала Н. Ю. Євпалова. Дослідник поділила зовнішні фактори на офіційні та неофіційні за статусом. Органи державної влади та їх посадові особи, навчальні заклади та державні ЗМІ відносяться до офіційних. В свою чергу, до групи неофіційних відносять: релігійні конфесії, соціально-демографічні групи (нації, класи та ін.), колектив (сім'ю, робочі колективи та ін.), лідерів, а також індустрію розваг [2, с. 91].

Н.К. Семернєва у статті «Правосвідомість студентів та шляхи її формування» визначила наступні фактори впливу: з одного боку – соціально-економічні умови, соціально-політичний лад, та найближче соціальне середовище (мікросередовище), з іншого – організаційні та ідеологічні фактори, спеціальна діяльність із розвитку високого рівня правової свідомості, тобто правове виховання.

На думку автора, до найбільш важливих факторів, які мають вирішальний вплив на формування правосвідомості молоді відносно прав та свобод людини, можна віднести сім'ю, навчальні заклади, ЗМІ, Інтернет, найближче оточення, окремі особистості. Оскільки вирішальну роль у процесі формування правосвідомості молоді відносно прав та свобод людини відіграють навчальні заклади, тому більш детально зупинимося на їх розгляді.

Розгортання практики викладання прав людини в навчальних закладах України та інших країн, нагромадження різноманітного досвіду вчителів цього курсу зумовлює потребу у виробленні загальних засад, принципів такої діяльності. Вони «вирастають», у першу чергу, з всесвітньо- і регіонально-міжнародних актів з прав людини, у тому числі з тих, що спеціально присвячені освіті з цих питань. Та якими б уніфікованими, універсальними не були такі принципи, вони повинні застосовуватися в Україні з урахуванням її конкретно-історичних умов, особливостей організації освіти, попереднього досвіду, наявності кадрів вчителів, навчально-методичного забезпечення тощо. Над проблемою виділення принципів викладання прав людини працювали такі вітчизняні дослідники, як П. М. Рабінович Н. П. Рогозін.

Так, П. М. Рабінович сформулював такі загальні принципи викладання прав людини в навчальному закладі:

- 1) забезпечення світоглядного статусу (характеру) знань щодо прав молоді;
- 2) вивчення прав людини як втілення уособлення загальнолюдської моралі;
- 3) принцип цілісного обґрунтування прав людини та формування у кожного учня активної позиції щодо їх захисту.

Інший дослідник принципів формування правосвідомості молоді Н. П. Рогозін виділяє такі засади: безперервність, міждисциплінарність, зв'язок освіти з практичною діяльністю, інтеркультурність. На думку автора, не заперечуючи цінності вищеперерахованих принципів викладання прав людини в навчальних закладах їх потрібно доповнити певними принципами.

Принцип цілеспрямованості – основним змістом цього принципу є сприяння становленню громадянської активної та законослухняної особи, яка усвідомлює високу цінність прав і свобод людини, користується ними і вміє захищати ці права у випадку їх порушення [37].

Принцип гуманності у формуванні правосвідомості передбачає дотримання загальнолюдських цінностей. Вихідний постулат гуманізму: не

бажай іншому того, чого не бажаєш собі, а роби так, як хотів би, щоб вчиняли стосовно тебе. Потрібно, щоб загальнолюдські цінності – терпимість, ненасильство, взаємоповага, пробачення та інші – визначали поведінку кожного.

Принцип врахування вікових особливостей – основним змістом принципу є врахування вікових характеристик і диференційованого підходу до навчання правам і свободам людини.

Принцип неперервності означає, що навчання є багатоетапним і охоплює всі періоди формування правосвідомості людини, починаючи з дитячого віку, але головний акцент робиться на період шкільного навчання. Навчання правам і свободам повинно продовжуватися і після закінчення школи у закладах середньо-професійної та вищої освіти.

Принцип міждисциплінарності означає, що формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини повинно здійснюватися не в рамках однієї дисципліни в освітніх установах, а в сукупності з іншими гуманітарними дисциплінами (суспільствознавством, правознавством, вітчизняною і зарубіжною літературою, історією та іншими).

Принцип зв'язку теорії і практики є дуже важливим, оскільки обумовлений безперервною єдністю знань, вмінь, навиків. Викладання буде ефективним за умови використання активних методів включення молодих людей в практичну діяльність, яка вимагає знань, навиків спілкування. Відповідно до цього принципу рекомендується участь молодих людей у різних акціях, участь у діяльності неурядових організацій, які мають досвід успішної роботи із захисту прав і свобод людини, створення і діяльності молодіжних громадських організацій. Кожний з вищезазначених принципів відображає окрему сторону складного та багатогранного процесу, тому їх реалізація повинна бути комплексною і системною.

3.2. Програма формування психосемантичного змісту правосвідомості в юнацькому віці

Методологічною основою створення Програми для формування психосемантичного змісту правосвідомості (далі – ПФСЗП) були її цілі, детальні правила, умови формування повсякденної правосвідомості (екологічні та індивідуальні фактори), механізми і напрямки Програми та критерії якості правової обізнаності.

Мета програми – як частину правової культури суспільства, сформувати нову якість змісту у повсякденній правовій свідомості студентів ЗВО, необхідну та достатню для їх правової поведінки як громадян України.

ПФСЗП базувався на деяких, на наш погляд, найважливіших принципах навчальної діяльності та формуванні змісту обізнаності. Серед останніх є загальні, а також організаційні та функціональні принципи. Загальні принципи включають принципи локальності, деталізації, об'єктивності, науковості та законності. Організаційні та функціональні принципи поєднують принципи зворотного зв'язку, раціональної організації та персоналізації.

Принцип об'єктивності означає, що формування правосвідомості повинно базуватися на реальних можливостях виховного правового процесу, правовій ситуації в країні, а також на індивідуально-психологічних можливостях суб'єктів формувального впливу.

Принцип локальності формотворчого впливу зводиться до того, що здійснення правово-виховного впливу відбувається лише в рамках цього процесу (формування правосвідомості, ширше – правової культури) і не впливає на ширший спектр релігійних, філософських, світоглядних чи інших настанов.

Принцип конкретності вимагає чіткого врахування у формуючому експерименті конкретних умов та факторів, що впливають на зміст та структуру правосвідомості. До них належать: соціальні, етнокультурні,

вікові, статеві, сімейні тощо.

Принцип науковості базується на тому, що діяльність з формування змісту правосвідомості повинна базуватися на досягненнях психолого-педагогічних наук, а також на науково-обґрунтованих психологічних практиках, зокрема навчальних заходах.

Принцип законності полягає у формуванні представництва таких керівних принципів та ідей у правовій системі, які є засобом формування мотивів правомірної поведінки та переконання юридичних осіб у необхідності дотримання закону. Реалізація цього принципу під час реалізації програми сприяє дотриманню та виконанню законодавчих вимог усіма учасниками процесу формування як суб'єктами права – керівником програми та її учасниками.

Організаційно-функціональні принципи формування психосемантичного змісту правосвідомості безпосередньо визначають результативність та дієвість програми ПФСЗП. Зокрема, принцип раціональної організації в першу чергу застосовується до такого організаційного аспекту програми, як вибірка. Тому було враховано, що програма повинна бути спрямована не на всіх студентів, а на неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, з неформованою юридичною ментальністю [15].

Принцип зворотного зв'язку при формуванні психосемантичного змісту повсякденної правової обізнаності студентів полягає в тому, що між учасниками Програми та її керівником має бути стабільний зворотний зв'язок. На практиці це означає, що керівник, як суб'єкт формуючого впливу, у процесі своїх дій використовує певні форми та методи залежно від отриманої ним інформації про стан членів групи розвитку та його готовності адекватно сприймати ці впливи. Керівник отримує інформацію на постійній основі про ефект, досягнутий в результаті реалізації конкретних впливів. Це дозволяє враховувати помилки та недоліки у виконанні програмних завдань та вказувати методи та засоби їх виправлення.

Принцип персоніфікації у формуванні змісту свідомості полягає в тому, що при впровадженні системи формуючих впливів керівник повинен послідовно застосовувати диференційований підхід до кожного члена групи та використовувати методи, засновані на кожній ситуації. Це тим більше необхідно, що керівник часто може зіткнутися з можливими відхиленнями в поведінці конкретного учасника. Особливо це стосується неповнолітніх та людей з юридичними відхиленнями, які можуть спричинити конфлікти та потребують чіткого контролю за здійсненням правовиховного впливу [22].

Серед умов формування повсякденної правосвідомості, в якій реалізується Програма, ми виділяємо екологічні та індивідуальні фактори. Щоденна правосвідомість формується завдяки конкретним умовам життя та емпіричним знанням закону, юридичної відповідальності тощо. Тому програма ПФСП реалізується в конкретному соціокультурному середовищі: у певній системі звичаїв, традицій та стереотипів, що приводить до певного субкультурного типу правової культури (молодіжна правова субкультура) та відображається на правовій поведінці студентів. Врахування природи та специфіки соціально-культурного середовища, в якому використовуються певні інструменти, є особливо важливим, оскільки використання певних психологічних прийомів та технологій у різних соціокультурних умовах може часом призвести до протилежних результатів.

Індивідуальні фактори реалізації Програми визначаються віком, статтю учасників, рівнем їх юридичних знань, практичним досвідом тощо. Більшість студентів зазвичай ідентифікують поняття «закон» та «право» на рівні повсякденного права усвідомлення, а сам закон сприймається як імператив: наказ про будь-які інші дії або заборона певної поведінки під санкцією. Це породжує юридичний нігілізм, негативний зміст повсякденної правосвідомості, що може перешкодити успішному впровадженню ПФСП.

Серед факторів, що визначають правовий нігілізм, дослідник О. Проць виділяє:

- 1) самонавіювання (відсутність юридичних знань та невдалий досвід

впровадження законодавства призводять до недовіри до соціальної цінності права);

2) ідентифікація (існує орієнтація та ототожнення з іншою особою, яка використовує владу не за законом для задоволення власних потреб та інтересів, а за силою);

3) когнітивність (певний обсяг юридичних знань, що дозволяє виявити невідповідність законодавства та використання недосконалих правових норм у корисних цілях) [31].

У процесі формування освіти акцент робиться на формуванні правильного розуміння принципів і норм права, здатності правильно оцінювати соціальну, правову та психологічну реальність різних фактів, ситуацій та суперечностей, особливо тих, з якими студенти часто стикаються в повсякденному житті.

Конкретним організаційно-методологічним механізмом програми є суб'єкт-об'єктна взаємодія – форми та засоби, за допомогою яких суб'єкти формування діяльності впливають на індивідуальне усвідомлення об'єкта. У цьому випадку як суб'єкт, так і об'єкт у процесі реалізації Програми перекриваються взаємозв'язками взаємодії, тому є підстави говорити про взаємодію суб'єкт-об'єктну.

Механізм реалізації Програми ПФСЗП працює на двох рівнях: внутрішньому та зовнішньому. Якщо на зовнішньому рівні він виступає як засіб для досягнення бажаного рівня формування правосвідомості шляхом безпосередньої взаємодії суб'єкта та об'єкта, то на внутрішньому рівні він постає як механізм саморозвитку. На зовнішньому рівні в процесі суб'єкт-об'єктної взаємодії реалізуються різні правові потреби, інтереси та цілі спільноти та суспільства. На внутрішньому рівні в процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії реалізуються потреби в самопізнанні, самовдосконаленні та самореалізації суб'єктів формувального процесу.

Психологічні механізми реалізації Програми ПФСЗП. Засвоєння людиною правових норм відбувається із залученням таких психічних процесів:

- а) об'єктно-раціональне усвідомлення;
- б) інтеріоризація. У першому випадку закон сприймається як необхідний і доречний, корисний для суспільства.

У другому – «трансформація правових настанов, що не відповідають індивідуальним правовим вимогам у власній життєвій ситуації, та звичаю діяти відповідно до конкретної правової моделі» [24].

Програма ПФСЗП базувалася на наступних критеріях якості встановленої правової обізнаності.

Настанови щодо відкритості (цілеспрямованості) – орієнтація обізнаності особистості на соціальні взаємодії, готовність прийняти аргументи інших членів групи та висловити власну думку. У реальному режимі умови спілкування, створені лідером, створюють можливість відкритого обміну думками, щоб учасники могли висловити свої соціальні потреби та інтереси. У той же час керівник групи свідомо відхиляється від вказівок щодо некритики та запобігання судженням: розповідь, в якій кожен відстоює свою позицію, але залишається відкритим для критики.

1. Здатність раціонально міркувати. Цей прояв повсякденної правосвідомості може існувати лише за умови, що учасники дискусії мають необхідний рівень правових знань. Саме тому сформована правова свідомість тісно пов'язана із такими ознаками, як обізнаність, знання закону та сутності цього явища.

2. Мотивація спілкування. На додаток до вищезазначеного, встановлена щоденна правосвідомість, яка передбачає не тільки готовність суб'єкта брати участь у спілкуванні та здатність до аргументування, але й розвиток відповідного мотиву для участі у спілкуванні. Намагаючись зрозуміти загальну правову ситуацію, членів групи потрібно спонукати вирішити цю ситуацію не шляхом егоцентричної залежності від особистого успіху, а

шляхом досягнення взаєморозуміння з іншими. Тому однією з постійних демократичних правових ознак учасників Програми є зацікавленість у дискурсивному вирішенні конфліктів при захисті своїх прав.

3. Зосередження на ідеалах справедливості. Правильно сформований зміст повсякденної правосвідомості повинен змусити учасників Програми розраховувати і активно вимагати не лише старанного виконання закону, а й обговорення правових питань на основі справедливості.

4. Відповідальність у спільному обговоренні. Під час реалізації Програми були прийняті відомі етичні норми дискурсу, тобто умови спілкування:

- в обговоренні може брати участь будь-який член групи;
- кожен може проблематизувати будь-яке твердження, поговорити з ним у дискусії, висловити його думки, бажання, потреби;
- жоден з учасників дискусії не зазнає внутрішніх чи зовнішніх перешкод для здійснення прав, викладених у першому та другому підпунктах [38].

Структура Програми для формування психосемантичного змісту правосвідомості. Структура програми ПФСЗП визначається принципами поетапності, доступності та послідовності. Так, кожне заняття логічно впливає з попереднього і служить основою для наступного. При цьому кожне заняття спрямоване на вирішення конкретних завдань, обумовлених загальною метою та цілями програми розвитку, для досягнення яких використовуються певні методи та прийоми.

Спершу зазначимо, що структура Програми виникла із структури найбільш звичайної правосвідомості ранньої молоді (рис. 3.2.) Та концептуальної схеми психосемантичного змісту правосвідомості щодо правової поведінки студентів (рис. 3.1).

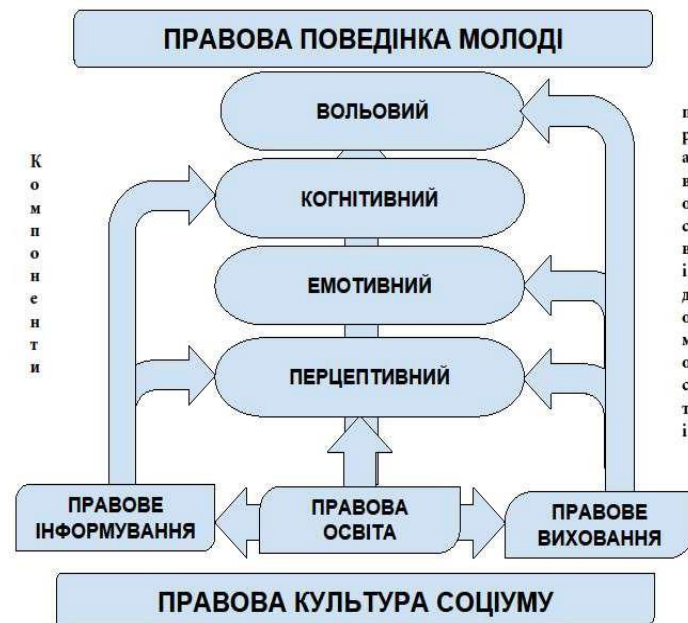

Рис. 3.1. Концептуальна схема впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку студентів університету

Рис. 3.2. Структура правової свідомості осіб юнацького віку

В основу рисунків покладено уявлення про суб'єктивний досвід особистості, розроблений в концепції суб'єктивної семантики О.Ю. Артем'єва, зокрема, ідея трирівневої структури свідомості як загальної суми досвіду людини чи групи.

Відповідно до структури повсякденної правосвідомості були заплановані такі напрямки (або блоки) реалізації Програми: когнітивний, оціночно-емоційний та регулятивно-поведінковий. Ось короткий опис кожного програмного блоку.

Когнітивний блок. Когнітивний компонент свідомості забезпечується когнітивною функцією свідомості. Метою цього блоку є формування таких компонентів змісту правосвідомості, як знання, погляди, уявлення та уявлення про право. Правова інформація – головний механізм, в рамках якого оновлюються в основному два компоненти правосвідомості – перцептивний та когнітивний.

Оціночно-емоційний блок. Емоційний компонент семантичної структури правосвідомості формується ціннісною функцією свідомості і приводить до суджень, почуттів та емоцій, пов'язаних із законом. Основним механізмом є юридична освіта щодо необхідності збереження правового та позитивного ставлення до закону. В рамках цього блоку оновлюються в основному два компоненти правосвідомості – емоційний та когнітивний [5].

Нормативно-поведінковий блок. Поведінковий компонент семантичної структури правосвідомості формується як результат регулюючої функції свідомості та впливає із керівних принципів праворозуміння. Основним механізмом є юридична освіта керівних принципів дотримання.

В рамках третього блоку оновлюються в основному два компоненти правосвідомості – вольовий та емоційний.

Програма формування психосемантичного змісту правосвідомості розвивається з часом на певному етапі її реалізації залежно від цілей останнього – початкової, базової та кінцевої. Нижче наводиться короткий опис змісту кожного з етапів реалізації Програми.

На *початковому етапі* учасники дізнаються про керівника, умови роботи Програми та специфіку ролі, яку вона відіграє. Керівник інформує учасників про зміст завдань, які потрібно виконати.

Основним етапом є фактичне формування смислової складової правосвідомості учнів.

На *останньому етапі* учні орієнтуються на досягнуті цілі, якість виконуваних завдань. Аналізуються суб'єктивні враження учасників, оцінюється ефективність Програми та виправдовуються очікування щодо участі в ній.

Побудова кожного заняття Програми складається з наступних структурних елементів (див. рис.3.3).

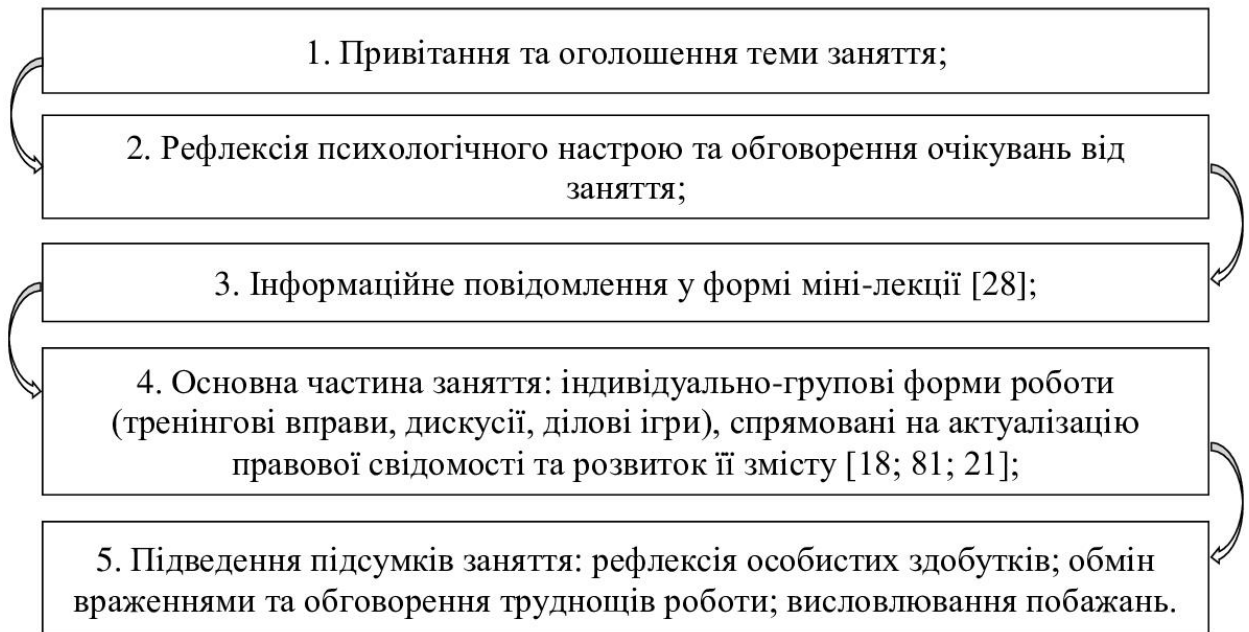

Рис. 3.3. Структурні елементи заняття Програми

Програма розвитку правової обізнаності у студентів включала 12 занять, що проводились раз на тиждень та тривали 2 академічні години (загалом 24 години) (див. Додаток Е).

Програма ПФСЗП була визначена структурою повсякденної правосвідомості ранніх підлітків та побудована відповідно до концептуальної схеми впливу психосемантичного змісту правової свідомості на правову поведінку студентів.

Розвиток правосвідомості студентів університету відповідно до Програми ПФСЗП першочергово означає створення належних умов для подолання їх світоглядно-ціннісної девальвації, оманливих стереотипів недовіри до права, zdeформованої системи світоглядних орієнтацій, світовідчуття.

До інноваційного аспекту Програми ПФСЗП слід віднести емпіричні докази впливу формувальних прийомів та технік на становлення і розвиток семантичних та структурних особливостей правосвідомості особистості у підлітковому віці.

Практичне значення Програми ПФСЗП впливає з можливості її застосування на практиці викладання та виховання студентів не юридичних спеціальностей; в груповій психокорекційній роботі з людьми із правовими відхиленнями; задля вдосконалення системи підвищення кваліфікації та професійної підготовки фахівців із цивільного права, а також, адвокатів, нотаріусів та працівників судових установ. Програма ПФСЗП направлена на те, аби формувати зрілість загального та правового світогляду людини як системи поглядів, що базується на визнанні правових цінностей і ідеалів сучасного українського суспільства.

Висновки до третього розділу

В цьому розділі проаналізовано формування правосвідомості у Україні. Було розглянуто мету, засоби, а також кінцевий результат формування правосвідомості. Представлено основні принципи та те в яких формах вони відобразилися в структуризації освітнього процесу.

На підставі емпіричного дослідження була представлена Програма формування правосвідомості студентів. Означено основні аспекти ПФПС, а саме: методологічний базис, основоположні наукові принципи (локальності, зворотного зв'язку, конкретності, об'єктивності, науковості, законності раціональної організації, та персоніфікованості).

Детерміновано основні чинники реалізації ПФПС. До них відносяться середовищні та індивідуальні. Представлено базисні критерії, що слугують якісними показниками сформованості правосвідомості:

- відкритість;
- здатність висувати раціональні аргументи зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом;
- усвідомлення власної відповідальності.

Структурна програми представляє собою 3 модулі: когнітивний, емоційно-оціночний, регулятивно-поведінковий. Загальна кількість занять сягає 12, періодичністю раз в тиждень тривалістю в 2 академічні години.

Програма містить в собі наступні види робіт: індивідуальні та групові, такі як: тренінги, дискурс, ділові ігри, лекції та міні-лекції, сінквейни та змістова робота в руслі формування та програвання різних поведінкових стратегій у конфліктних ситуаціях: співробітництво, конкуренція, пристосування, компроміс.

Представлені в ПФПС техніки та методики спрямовані на запуск процесу актуалізації правосвідомості; розвинення навичок критичного мислення, аналізу, оцінки ситуації та передбачення її наслідків; формування толерантного відношення до представників інших світооціночних категорій; нетерпимості до правопорушень.

Зазначені форми і методи спрямовані на вироблення в учасників конструктивного ставлення до вимог права, навички створення умов для активного пошуку виходу з негативної ситуації, а також створення передумов для формування адекватної самооцінки.

Розгортання кожної ланки процесу формування правосвідомості базувалась на такій логіці: починаючи від обізнаності учасників, шляхом узагальнення їх знань та правового мислення, завершуючи здатністю поводитися відповідно до закону, до переконань та подальшого правового саморозвитку.

До інноваційного аспекту Програми ПФСЗП слід віднести емпіричні

докази впливу формувальних прийомів та технік на становлення і розвиток семантичних та структурних особливостей правосвідомості особистості у підлітковому віці. Практичне значення Програми ПФСЗП впливає з можливості її застосування на практиці викладання та виховання студентів не юридичних спеціальностей; в груповій психокорекційній роботі з людьми із правовими відхиленнями; задля вдосконалення системи підвищення кваліфікації та професійної підготовки фахівців із цивільного права, а також, адвокатів, нотаріусів та працівників судових установ.

Студенти-учасники експериментальної групи виявляли різні позитивні зміни: подолання негативних когнітивних правових установок, зниження схильності до подолання норм і правил, схильності до агресії, а також насильства, до злочинної, самоушкоджувальної та саморуйнівної поведінки. Гіпотеза про значимість змін підтвердилася на рівні $p \leq 0.05$.

Саме цим доведена ефективність впровадження Програми формування психосемантичного змісту правової свідомості студентів університету, її здатність сформувати нову якість змісту буденної правосвідомості здобувачів, необхідну для їх правової поведінки як громадян України.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз наукових джерел зазначив, що правосвідомість сприймається як процес відображення правового існування людини та один із засобів відтворення та функціонування системи правопорядку. Щоденна правосвідомість – це явище, отримане в процесі масової правової соціалізації, що відображає стан правопорядку в суспільстві, необхідність зміни системи усталеного права та слугує найважливішим критерієм прийняття та виконання закону. Зміст правосвідомості включає наступні психологічні компоненти: правові настанови, переконання, ціннісні орієнтації, ідеї, мотиви, цілі, а також образи права, правовий ідеал та правові приписи.

Проаналізовано закономірності формування правової свідомості молоді, виявлено її особливості: інтуїтивність, стереотипи, спрощення, поверховість, однобічність та схематичність відображення правової основи, сприйняття норм, як елемента соціального порядку, насиченість абстрактними константами, прояви особистісного небажання молодих людей свідомо визнавати закон головною основною умовою правового вчинку, а також злам усіх існуючих правових стереотипів.

Правосвідомість підлітків раннього віку може зазнати різних деформацій, що в подальшому призводять до таких явищ, як: правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, маргінальна та перероджена правосвідомість, морально-правовий конформізм, негативно-правовий радикалізм та правовий спекулятивний популізм.

На основі результатів аналізу будується структурна модель правосвідомості та описується її зміст: когнітивний компонент (погляди, ідеї, уявлення про право); емоційний компонент (емоції та почуття, актуалізовані правом, що виражають конкретне ставлення до існуючого чи бажаного права); поведінковий компонент (настанова на певній поведінці в галузі права, готовність діяти певним чином).

Функціональну побудову правосвідомості можна представити наступними функціями: когнітивною, оцінною та регулятивною, що розуміються як основні напрямки її впливу на соціальне життя. Модель відображає як сучасний стан правосвідомості у підлітковому віці, так і його можливі деформації.

Обґрунтовано необхідність та особливості застосування в даному емпіричному дослідженні таких методик: вільний асоціативний експеримент; методика «Ідентифікація морального насилля в сім'ї»; опитувальник «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин»; метод семантичних універсалій; методика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції»; методика дослідження схильності до відхильної поведінки. Описано вибірку дослідження.

На підставі емпіричного дослідження була представлена Програма формування правосвідомості студентів. Означено основні аспекти ПФПС, а саме: методологічний базис, основоположні наукові принципи (локальності, зворотного зв'язку, конкретності, об'єктивності, науковості, законності раціональної організації, та персоніфікованості).

Результатами кваліфікаційної роботи є те, що ми довели ефективність впровадження Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості студентів університету, її здатність сформувати нову якість змісту буденної правосвідомості здобувачів, необхідну для їх правової поведінки як громадян України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров Д.О. Юридична психологія: Підручник. За заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. К.: КНТ, 2007. 360 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. М.: Юридическая литература, 1981. 200 с.
3. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. Царство Духа и царство Кесаря. Сост. И послесл. П.В. Алексеева; подгот. Текста и прим. Р.К. Медведевой. М.: Республика, 1995. 383 с.
4. Булгакова Дилляра Асхатовна. Индивидуальное правосознание и его роль в развитии социально-правовой активности личности в условиях зрелого социализма: Автореф. Дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 Дилляра Асхатовна Булгакова; АН КазССР, Ин-т философии и права. Алма-Ата, 1084. 22 с.
5. Васильев В.Л. Юридическая психология. изд. 3-е, доп. И перераб. СПб.: Питер, 2000. 624с.
6. Виленский М.Я., Сафин Р.С. Профессиональная направленность физического воспитания студентов педагогических специальностей.: Учебное пособие. М.: Высшая школа, 1989. 158 с.
7. Войтов Володимир Вікторович. Соціально-філософський зміст правосвідомості: дис... канд. філос. Наук: 09.00.03 Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2007. 200 с.
8. Выготский Л.С. Развитие высших психологических функций. М.: Акад. педагогических наук, 1960. 500 с. 62.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти томах. гл. ред. А.В.Запорожец. М.: Педагогика, 1982. т.1: Вопросы теории и истории психологии / под ред.: А.Р.Лурия, М.Г.Ярошевского. 487 с.

10. Галустян Наталья Васильевна Правовая активность личности в механизме формирования социально-полезного поведения: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Ростов н/Д, 2005. 162 с.
11. Гойман В.И. Действие права (Методологический анализ). М.: Академия МВД РФ, 1992. 180 с.
12. Головченко В.В. Теоретические вопросы эффективности правового воспитания: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Теория и история государства и права. История политических и правовых учений. Киев, 1982. 19 с.
13. Гулевич, Ольга Александровна Социальные представления о преступлениях, преступниках, жертвах и о работниках правовых институтов: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 М., 1999. 164 с.
14. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Пер. з англ. А. Фролкін. К.: Основи, 2000. 519 с.
15. Иванова, Светлана Петровна Особенности правового сознания студенческой молодежи: Политико-психологический аспект: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.12 . СПб., 2003. 259 с.
16. Ильин И.А. О сущности правосознания. Подготовка текста и вступительная статья И.Н.Смирнова, И.А. Ильин М.: Рарогъ, 1993.243 с.
17. Ильин И.А. Путь духовного обновления М.: Ламартис, 2007. 352 с.
18. История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотип. Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. М.: НОРМА–ИНФРА, 1998. 736 с.
19. Каламаж Руслана Володимирівна. Психологічні аспекти формування правової культури виборців: Дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Національний ун-т «Острозька академія». Острог, 2004. 262 с.
20. Кістяківський Б. Держава і особистість. пер. з рос. Л.Г. Малишевської. Вибране (серія «Українські мислителі»). К.: Абрис, 1996. С.237-274.

21. Кон И.С. Психология юношеского возраста: Проблемы формирования личности. М.: Просвещение, 1976. 175 с.
22. Крыгина И. А. Правовая культура, правовое воспитание и управление правовоспитательным процессом в: современном российском обществе: Дис... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 1999. 189 с.
23. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М: Наука, 1982. 287 с.
24. Кузяков Николай Олегович. Формирование правосознания личности как фактор развития духовной культуры общества: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06: Тюмень, 2004. 150 с.
25. Ломакина Ирина Александровна. Формирование правосознания учащихся учреждений начального профессионального образования в процессе изучения правовых дисциплин: Дис. ... канд. пед. Наук: 13.00.01: Тула, 2005. 225 с.
26. Носов И.П. Правосознание: духовные и мировоззренческие основания: автореф. Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 Социальная философия. Волгоград, 2006. 22 с.
27. Оксамытный В.В. Правомерное поведение личности. К.: Наукова думка, 1985. 176 с.
28. Остроумов Т.С. Правовое осознание действительности. М.: Наука, 1969. 173 с.
29. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб, 1907. Т.1. С. 92 - 109.
30. Похилько В.И. Техника репертуарных решеток в экспериментальной психологии личности. Вопросы психологии. 1984. № 3. С. 151 – 157.
31. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. М.: Новый Юрист, 1999. 240 с.

32. Пчелинцев Виктор Александрович. Трансформация правосознания общества в современной России (Теоретико-правовое исследование): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Уфа, 2004. 173 с.

33. Разумовская Татьяна Валерьевна. Правовая личность в условиях современного государства (Теоретико-правовой аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 : Ростов н/Д, 2004. 154 с.

34. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания. Проблемы социологии права. Вильнюс, 1970. Вып 1. С. 178–188.

35. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти: Младенчество. Детство. Юность. Взрослость. Старость. М.: ОЛМА-Пресс, 2001. 652 с.

36. Румянцева, В. Г. Правовое учение Роско Паунда. Правовое учение Роско Паунда. В. Г. Румянцева. История государства и права. 2005. № 2. С. 50-52.

37. Тапчанян Н.М. Правосознание и правовая культура личности в условиях обновления России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тапчанян Надежда Мартыновна. Краснодар, 1998. 151 с.

38. Чичерин Б.Н. Философия права. СПб.: Наука, 1998. 665 с.

39. Шабалин Олег Михайлович. Агрессивное отношение к людям и правонарушающее поведение как опосредующие звенья во взаимосвязях психодинамических и личностных характеристик индивидуальности: На материале подростков-правонарушителей: Дис. ... канд. психол. Наук: 19.00.01 Пермь, 2004. 159 с.

40. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия. Юстицкий В. В. Л.: Медицина, 1990. 192 с.